Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925
чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

ШЫН

№ 39 (15259) ◆ 1994 чылдың март 3, четверг ◆ Солунга ат салган шагы 21.45. Садар өртээ 50 рубль.

РЕСПУБЛИКА АМЫДЫРАЛЫ: медээлер, фактылар

Часкы тарылгага белеткел кандыгыл?

ДАЛАШПААЖЕ, ҮЕ КЕЛГЕН

Часкы хову ажылдары эгелээринге чедир санныг хонуктар арткан. Борта белеткелди бүгү талазы-биле хынамчалыг чорудары чугула.

Барыын-Хемчик кожуун чагыргазының көдээ ажыл-агый эргелелиниң тускай эртемниглеринден часкы тарылгага белеткел ажылдарын сонуургап айтырарымга, мындыг сан-чурагайны чугааладылар. Кожууннуң ажыл--агыйларында янзы-бүрү марканың 131 трактору санаттынып турар. Сөөлгү хүннерге чедир оон чүгле 30 хире хүүзү белен, ол ышкаш 74 андазын биле культиваторнуң шуптузун септээри негеттинип турар. Балансыда бар болуп турар 25 комбайнның сиген кезер 64 машинаның септелгезин эгелевээн. Дугуйлар, подшипниктер, насостар, поршеньнер болгаш өске-даа артык кезектер чедишпес. Артык кезектер чогундан Кызыл-Мажалыкта септелге-техниктиг бүдүрүлге черлериниң мастерскаязы чагыглар хүлээп албастаан. Чамдык ажыл-агыйлар септелге кылыр акша чогу-биле бергедээшкиннерге таваржып турар.

Эрткен чылын чамдык ажыл-агыйлар эки дүжүттү өстүрген. Ооң түңнелинде ам кожууннуң шаңнарында 965 тонна тараа бар. Ону эки арыглап алыр болза, үрезинге четчип болур. Үрезин арыглап-аштаар ажыл эгелевээн. Арыглап алган үрезини бар-даа болза, ону хынатпаан болуп турар. Эң ылаңгыя «Аянгаты» совхозта, «Хемчик» кооперативте хөй тараа үрезини бар. Чамдык черлерде тараа арыглаар машиналар чедишпес.

Кожууннуң ажыл-агыйларында 362 тонна картофель үрезини бар. «Барлык», «Хемчик» бүдүрүлге кооперативтеринде картофель үрезини четчир, а өске кооперативтерде үрезин чок, ону кайыын алырын ам-даа дугурушпаан. Санныг хонуктар удавас эрте бээр, ынчангаш часкы тарылгага чедир кылдынмаан ажылдарны дарый доозуп, темпини дүргедедирин үе негеп келген.

Хоюг-оол **МОНГУШ.**

ТҮРЕГДЕЛДЕ БЕКТЕТКЕН

Акша-төгерик чүге-даа чедишпестеп, шаг-төре кадыраан тудум-на амыдырал нарыыдап, базым санай бергедээшкиннерни таварыштырып-ла турар. Тамчыктыг чыргап, чурттап турганывыс таптаашкын чылдарында туттунгулаан оран-сава, дериг-херекселдер эргижирээн, сандан үнүп турарлары эндерилген. Барыын-Хемчик кожууннуң төвү Кызыл-Мажалыкта база ындыг байдал тургустунган.

Суурнуң адаа талазында чаагайжыды туттунган 18-18 аал ишти чурттаар, ийи каът бажыңнарның чурттакчылары бүдүн кыштың дургузунда түрегделди көрүп, соок бажыңнарга доңуп, хилинчектенип, ырмазы сынганнар. Бажыңнарның суг дамчыдар батареялары чылыг берип шыдавастаан. Чара тепкен черлерден төгүлгеш баткан суг кирер эжик аксын булукталдырып каан. Ол доңуп дошталы бээрге балды-биле буза шаап тургаш, бажыңнарынче кирип турган истер чыткылаар. Подъездилер ишти хыраалааш, бус-биле шыптынган, туманналчак. Хыраалаңган соңгалар өттүр чүү-даа көзүлбес.

Чылыг чокта чыргалдыг чурттаалга каяа турар. Дүне, хүндүс өл-шыкка чиңнеткен чаш ажы-төл хамааңчок, улуг улус боттары безин аарыпаржып, чөдүл-какыга алзып, түрегделде бектеттирген.

Онзагай туттунган ол өргээ бажыңнарга чылыг четпейн турарының чылдагааны — эът комбинадының котельнаязындан шөйүп салган суг хоолайлары суглуг шык черге ийи он чыл хире үр чыткаш, ирип-эргижиреп, чер-черден дештип калгылаан деп түңнелди сантехниктер үндүрген. Кылыр ажылдарның хемчээли база улуг. Үрелген хоолайлар барык ийи километр шөйүлген.

Барыын-Хемчик кожуун чагыргазы тургустунган берге байдалды кичээнгейниң төвүнге алгаш, тускай доктаалды хүлээп ап, ажылчын комиссияның кылыр чүүлдерин удуртуп-башкарарын район чагыргыкчызының оралакчызы Э. Б. Монгушка дааскан.

Данзы **САЛЧАК.**

ХУРАГАН АЛЫРЫ—КОЛ СОРУЛГА

Эрзин кожууннуң «Мөрен» коллективтиг ажыл-агыйының Божалыгда № 1 хойжу бригаданың хойжузу Кара-оол Баажай-биле чугаалажып оргаш, мал кыштаглаашкынының чоруп турарының дугайында байдалды сонуургадым.

— Ниити байдалывыс эки. Хар чүга, соок чок, магалыг-ла кыш-тыр. Бисти дүвүредип турар чаңгыс айтырыг —малдың кодур аарыы. Бистиң коданывыста хойларывыс кодурлаан. Эрткен чылдың декабрь айда мал эмчилери келгеш, сыкыртып эмнээн чүве. Бо февраль айда база кээп сыкырткан. Оон экижээн чүве шоолуг-ла көзүлбеди, малдың кодур аарыы чүгле бистиң коданда эвес, өске-даа хойжу коданнарда база бар.

Бистиң коданывыста төрүүр 230 хой бар. Ам бо хүннерде 100 ажыы төрүпкен. Төрүттүнген хураганнарывыс шупту онча-менди. Төрээн хойларывыс сүткүр, хураганнарын тоттуруп турар. Амдызында хойларывыстың төрүүрү арай үзүктели берди. Март айның эге хүннеринде улай төрүүр. Бо кодан хойну эрткен күзүн бир малчындан хүлээп алган кижи мен. Ынчангаш кажан төрүп эгелээрин тода билбейн турган улус бис.

Бо кодур аарыы ынчап чоруй хураганнарже халдаар болза, бергедээшкинге таварыштырып болур—деп, малчын чугаалаар болду.

Ол коданда сакманчылар четчир. Малчынның аалының ишти Марта, оглу Маак олар сакманчылап турарлар.

Мал чеминиң курлавыры четчири-биле бар.

Ынчангаш төрүүр хойдан-на хураган алыр сорулганы салып алган ажылдап турар өг-бүле болду.

Николай **ДАЖИНМАЙ.**

«КЫЗЫЛ - МАЖАЛЫК ЧУГААЛАП ТУР»

Барыын-Хемчик кожууннуң ажылчы чону чүгле Кызылдан эвес, тус чер радиозунуң дамчыдылгаларын район төвү Кызыл-Мажалыктан база катап дыңнап эгелей берген.

Эде тургустунуушкун ураалап, девидеп турар өйде амыдыралывысче, кайы-даа талазындан манавайн турувуста, хенертен шургуп кирген рынок харылзаалары албан-организация, күш-ажылчы коллектив бүрүзүнге ажылдап турар кижи санын кызырарынга чедирген болгай. Акшаландырыышкынның кызыышкынынга таварышкаш, тус черниң радиодамчыдылга чорудар студиязы хагдынган турган. Ам ооң бут кырынга тургустунуп «тыңгарлырын» үк кожууннуң чаа чагыргазы холга ап, аңаа тускай шалыңныг кижини доктаамал ажылдадырын көрген.

Тус черниң радиозун дамчыштыр бо чылдың февраль 23-те болган дамчыдылганы «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң редактору Василий Хомушку эки-тура эгелээшкин-биле чоруткан. Ол Кызыл-Мажалык суурда, эът комбинадының чоогунда изиг, соок суг чедирер системазы үрелгеш, батареялары доңган бажыңнарда кышты өттүр хинчек көрүп, түреп келген өг-бүлелерниң чурттаалга байдалын дарый экижидериниң талазы-биле кожуун чагыргазының хүлээп алган доктаалын база мал кыштаглаашкынының байдалын радио дыңнакчыларынга номчуп таныштырган.

Данзы **САЛЧАК.**

МАГАЗИННИГ БОЛГАН

Барыын-Хемчик кожуунга арат ажыл-агыйы 1990 чылда тургустунуп эгелээн. Араттар кожуунда мал, чер ажылдары кылып боттарының амыдырап-чурттаарының аргаларын биле бергеннер. Арат ажыл-агыйда 6-10 чедир кижилер бир баг бооп алган, тус-тус аттарлыг бооп ажылдап эгелээн. 1993 чылда кожуунда араттарның көргүзүглери эки болган. Араттарның каттыжыышкын хуралы январь айда болуп эрткен. Хуралга пекарня, дээрбе, магазин ажыдып алыр деп доктаал хүлээп алган. Ол ышкаш араттар магазининге боттарының кылып бүдүрүп алган продукциязын садар. Чурттакчы чонга тараа, сигенни болгаш национал тыва чемнерни белеткээш, садар сорулгалыг. Абакан, Красноярскиниң садыг черлери-биле, тараа, эът, дүк, саржаг-биле аъш-чем, идик-хеп барааннарын солчуп, садыглажылга керээлерин январь айның эгезинде кылып эгелээн. Бо ажылды кожуунда каттыжыышкын даргазы Маркс-оол Монгуш, оралакчызы Эрес-оол Монгуш, араттар Владимир Монгуш, Парчын Монгуш керээ чарган черлеринден 3 миллион ажыг рубльдиң аъш-чем, идик-хеп барааннарын эът, дүк-биле орнап эккелгеннер.

Араттарның «Тараа» деп аттыг чаа магазинин кожууннуң суг ажыл-агый чериниң чанында ажыткан. Бо улуг магазинни арендага алганнар. Девискээри улуг. Ооң делгем хериминиң иштинге пекарня, столовая тудугларын бо чылын кылыр деп планнап алганнар. Бо магазинни үстүнде кижилер организастаан-даа болза, кожууннуң араттары аңаа садыг-саарылганы дөмей-ле кылыр апаарлар.

Ажыглалда кирген чаа магазинде Красноярскиниң садыг институдунуң доозукчулары Тамара Хомушку, Чинчи Ооржак олар аъш-чем, идик-хеп, арбайны, кызыл-тасты садып эгелээннер. Барааннарның, аъш-чемниң өртектери Ак-Довурак, Кызыл-Мажалыкта садыгларның өртээнинден элээн чиик. Бир кг арбай кызыл-тасты 100 рубльге садып турар. Бир шоолай арбайны 5 муң рубль-биле оон садып ап болур. Араттар дүктен өг кидистерин, өг куру, базырыглар, хана аскын сарлык дүгүнден кылыр. Өг ыяжының бүгү херекселдери, аптара, өлгүүрге, стол, сандайларны чазап кылыр чазанылга цегин база кылыр бис деп турарлар. Чоңга ажыктыг продуктуларны кылып бүдүрерин араттар шиитпирлеп алганнар.

Тава-Самбу **САРЫГЛАР.**

Оваарымчалыг болуңар

ЧЕЛИ, КУДУРУУ БАР ЭВЕС...

Улуг-Хемниң дожу кыжын 70-80 сантиметр чедир кылыннаар. Ынчан хем кежир аргыжары амыр апаар. Саян ГЭС-тиң суг хөөлбээ турупкан олчаан Улуг-Хем кожууннуң чону эки чүве көрбестээн. Кыш эгезинде шан-туман хем үнүн шыва алы бээр. Шыксымаар, соогун кандыг дээр. Ол-бо чарыкта чурттап турар чоннуң аргыжарынга дыка таарымча чок. Хем орта дутталбастааш туруптар. Шак бо далайның уржуундан эвээш эвес кижи амы-тынындан чарылган болдур эвеспе! Кыш эгезинде үш аныяк оол Эйлиг-Хемче кежип бар чораш, машиназы-биле кады сугга бардылар. Тулуш Кечил-оол аттыг совхозтуң тракторизи Эъжимче ажылдап кежип чыда, дош алаанче шимеш дээн. Ыя ол ийи чижектен алгаш көөрге безин Шагаан-Арыг, Хайыракан дужундан кайы-хамаанчок хем кежери айыылдыг-дыр.

Улуг-Хемни кежир көвүрүг-даа тудар деп чугаа турган. Ол бүде берген болза дыка-ла эки турар ийик. Чай, кыш, дүн, хүн дивейн чон аргышкай! Алызында барып ындыг көвүрүг туттуна бээр дээрзинге бүзүрел бар.

Ам боду чоруур чоон сывырындак демир дамчып паром тургузар дугайында чугаа чоруп турар апарган. Ону бүгү чон деткиир боор деп бодаар мен. Харын-даа ол паромну Эйлиг-Хемниң, Эъжимниң арат чону улусчу тудуг кылдыр чарлап, ону тударынга акша-төгерик-даа, өске-даа хевирниң дузазын кадар боор деп бодаар мен.

Кызыл-оол **САГААН-ООЛ.**
Шагаан-Арыг хоорай.

ЧАЙЫНДЫНЫҢ ШАПТЫКТЫЫН

Барыын-Хемчик кожууннуң Аянгаты. Хөнделең хемнерден агып баткан суг дошталган соонда, чылыг кыш болганы-биле холбаштыр, чамдык черлерге чайындылааш, амгы хүннерде-даа бергедээшкиннерни тургузуп, дүвүрээзинни болдуруп турар.

«Шекпээр» совхозтуң чанында улуг көвүрүг үстүнде Көп-Кежигниң калбак уну-биле баткан чайынды февраль айда суур иштин таварыпкан, ам бир эвес хенертен чиндиш дээр болза, чалдаан орук кырынче үнүп кээр чыгыы кылдыр суг чыылган.

База ол ышкаш Хөнделең хемни кежеринге чайынды шаптыктап турар. Ында эрги көвүрүгнүң кыры булукталып бусталган, ооң кырын чайынды ажыр шаап турар.

Кожууннуң суггарылга системаларының эргелели Хөнделеңниң кежир көвүрүг тудуун эрткен чылын эгелезе-даа, эчизинге чедирбээн. Агаар-бойдус чымчап, чылып келген бо үеле кышкы дош эрии-биле холбаштыр чайындыны кежери бергедээр, аргыжылга оруу муңгашталырының кырында келген. Ол бүгүнү барымдаалаалааш, кожуун чагыргазы суггарылга системаларының эргелелиниң даргазы Н. Хертекке Хөнделеңниң көвүрүг тудуун апрель 1-ге чедир доозар хемчеглерни алыр кылдыр даалга берген.

(Бистиң корр.).

Дээди Хуралдың комитеттеринде

ТӨЛЕВИЛЕЛДИ ЧУГААЛАШКАН

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Чурттар аразының херектериниң болгаш парламентилер аразында харылзаалар комитединиң ээлчеглиг хуралы болуп эрткен. Хөй-ниити организацияларының (каттыжыышкыннарының) дугайында Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелиниң талазы-биле айтырыгны аңаа чугаалашкан. Комитет даргазының оралакчызы В. А. Петренко Хоойлу төлевилелиниң дугайында илеткелди кылган. Хөй-ниити организацияларының (каттыжыышкыннарының) дугайында Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелин комитет ажылдап кылгаш, ону сайгарып чугаалажыры-биле кирип келгенин ол дыңнаткан. Хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр тайылбырны ол берген.

Хоойлу төлевилелиниң дугайында республиканың коммунистер организациязының төлээзи В. Р. Фельдман, Ботдогуннаан Тываның улусчу намының мурнундан депутат Б. Д. Монгуш, «Хостуг Тыва» улусчу фронтунуң күскомунуң даргазының оралакчызы В. Ч. Амыр, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының республика чөвүлелиниң даргазы Т. Ч. Норбу, Тываның аныяктар эвилелиниң төлээзи Ооржак Хеймер-оол, «Мемориал» ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы М. Б. Достак-оол, республиканың инвалидтер ниитилелиниң даргазы С. Ч. Юша, Дээди Хуралдың комитет даргазы Г. С.-М. Иргит болгаш өскелер-даа саналдарын берген. Дээди Хуралдың комитединиң ажылдап кылган Хоойлузунуң төлевилелинге кандыг немелделерни киирериниң, казылдаларны кылырының талазы-биле боттарының бодалдарын олар хуралга чугаалаан.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдей комиссияның хуралынга олурушкан. Хөй-ниити организацияларының дугайында Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелинге хамаарыштыр бодунуң саналдарын киирген.

Хуралга чүве чугаалаан депутаттарның болгаш хөй-ниити организацияларының удуртукчуларының Хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр киирген саналдарын ниитилештирип, өөренип көрүп тургаш, төлевилелди ажылдап кылыр ийи ажылчын бөлүктү тургускан. Хоойлу төлевилелинге немелделерни киирген, казылдаларны кылган соонда, комитет хуралынга катап чугаалашкаш, Дээди Хуралдың сессиязынга бадылаадыры-биле киирер.

Таан-оол **ХЕРТЕК.**

БОДАЛДАРЫ-БИЛЕ ҮЛЕШКЕН

ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдей Федералдыг Хуралдың ийи палатазының каттышкан хуралынга киржип чорааш, Москвадан ээп келген дораан ДХ-ниң депутаттарынга Президент Б. Н. Ельциннин Федералдыг Хуралга кылган Үгүүлгазының талазы-биле бодалдарын чугаалап берген. Үгүүлганың кол утказы — Россия күрүнезин быжыглаарынче угланган.

Парламент мурнунга 50 минута иштинде чугаазынга ол «удур туржурунуң үези төнген» деп онзагайлаан. Чуртта политиктиг байдал нарын; оппозиция күш-биле мурнунче үнүп алырын ыйыдып турар. Ынчалза-даа ниитилелде чөпшээрежилгениң, демнежилгениң үндезиннери бар — ол дээрге Конституция-дыр. Үндезин Хоойлуда чөрүшкектер бар-даа болза, ол ындыг-ла улуг эвес, а иштики байдалдың болуп турар. Президент Б. Ельцинни эрге-чагырганы чондан аңгылап турары база дужуметтиг аппараттың өзүлдези дүвүредип турар.

Бөгүн оон өске чүүл негеттинип турар: эрге-чагырга чөптүг, тургузукчу болгаш кижилерге билдингир болур ужурлуг. Президент Россияның камгаланып артар оруу—федерализм деп санаан.

К. А. Бичелдей Москвага В. Ф. Шумейко болгаш С. М. Шахрай-биле ужурашканын чугаалап берген. Ужуражылга үезинде конституцияларда бар чөрүшкектерни канчаар эдип ап болурунуң дугайында чугаа болган.

(Бистиң корр.).

БАЙЫРЛЫГ ХУРАЛ

Хамааты камгалалының Бүгү-делегей хүнүнге тураскааткан байырлыг хурал республиканың хамааты камгалалының херектериниң болгаш онза болуушкуннар талазы-биле штабтың коллективинге болган. Штабтың начальниги В. Н. Андреев Хамааты камгалалының бүгү-делегей хүнү-биле холбаштыр коллективтиң бүгү кежигүннеринге, оларның нүүрүнде Тываның чонунга изиг байырны чедирген болгаш оларның ажыл-ижинге, хуузунда амыдырал-чурттаалгазынга чедиишкиннерни күзээн.

Моон соңгаар бистиң республикага Хамааты камгалалының бүгү-делегей хүнүн чыл бүрүде март 1-де демдеглээр. Чурттуң болгаш республиканың амыдыралынга чугула черни ээлеп турар хамааты камгалалының байырлалын моон соңгаар чыл бүрүде эрге-чагырганың органнары, бүдүрүлгелер, организациялар, албан черлериниң удуртукчулары боттарының коллективтеринге калбаа-биле демдеглээри күзенчиг.

Бойдустуң халаптыг болуушкуннары бистиң республиканың девискээринге чыл бүрүде болуп, улус ажыл-агыйынга, хамаатыларга улуг когаралды таварыштырып турары чажыт эвес болгай. Чижээ, 1993 чылдың июньда Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Чеди-Хөл, Таңды, Сүт-Хөл кожууннарның девискээринге үерлээшкин болганының уржуунда чурттакчылыг 19 суурлар, 43 километр автооруктар, 28 көвүрүглер, 9392 гектар тарылга болгаш одар шөлү суг адаанга кирген, ооң түңнелинде улус ажыл-агыйынга материалдыг улуг когарал таварышкан. Ол ышкаш эрткен чылдың июль 16-дан 31-ге чедир Эрзин, Тес-Хем, Каа-Хем, Кызыл, Таңды кожууннарының девискээринге үерлээшкинниң түңнелинде чурттакчылыг 10 суурлар суг адаанга кирген болгаш 25 өгнү үер алган. Ол бүгү когаралдың ниити түңү 3 миллиард рубль четкен. Бойдус халавының уржуктарын узуткаар, хамаатыларның амы-тынын камгалап алыр талазы-биле хамааты камгалалының херектериниң болгаш онза байдалдар талазы-биле штабтың удуртукчу ажылдакчылары В. Андреев, В. Чумакеевич болгаш өскелер-даа онза күженишкинниг ажылдаанын демдеглээр херек.

Түлүш **СТАЛ-ООЛ.**

БҮГҮ ЧУРТКА ДЕМДЕГЛЭЭН

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА). Хамааты камгалалының Бүгү-делегей хүнүн Россияга бо чылын бир-ле дугаарында демдеглээн. Ынчаарга Россия болза Хамааты камгалалының делегей организациязының кежигүнүнге 1993 чылда кирген. Россия Федерациязының хамааты камгалалының херектериниң болгаш онза байдалдар талазы-биле сайыдының бирги оралакчызы Юрий Воробьев РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге дыңнаткан.

Моон соңгаар бистиң чуртувуска Хамааты камгалалының делегей хүнүн чыл бүрүде март 1-де демдеглээр. Ынчангаш хамааты камгалалының албан черлери, салбырлары чоннуң ортузунга улуг ажылды кылып, янзы-бүрү халаптыг болуушкуннарны баш бурунгаар соксадыр, уржуктарын узуткаар талазы-биле буянныг хемчеглерни ап келген.

РФ-тиң Хамааты камгалалының херектериниң болгаш онза байдалдар талазы-биле яамызының сөөлгү медээзин ёзугаар алырга, чыл бүрүде делегейге бүдүн чартык муң чер шимчээшкиннери болуп, оларның иштинден 300-ү халаптыг болгаш үреглээшкинниг уржуктарга чедирип турар. Үерлээшкиннер, кедергей хат-шуурганнар — бойдустуң халаптыг болуушкуннарының бирээзи.

ӨӨРЕДИГЛИГ ҮНҮҮШКҮН

Эрзин кожуун чагыргазының чаа соңгуткан даргалары чоокта чаа чурттакчылыг суурларже, көдээде чурттап, ажылдап турар малчыннарже, пенсионерлерже үнүп, хуу амыдыралдыг кижилер-биле ужуражып, оларның-биле ажык чугааларны кылып, амыдырал-чурттаалгазын сонуургап, чоннуң санал-оналдарын, сүмелерин дыңнап билип алганнар.

«Нарын», «Чаа орук», «Мөрен», Ленин аттыг ажыл-агыйларның малчыннарынче кожуун чагыргазының даргазы Е. К. Калгахөө, оон оралакчылары килдис эргелекчилери тускай машиналарлыг, ында кижи, мал эмчилери, садыг, эрге-хоойлу ажылдакчылары киришкен. Бичии бөлүктер болуп алгаш хойжу, коданнарже фермаларже үнүүшкүннерни кылган.

Оон түңнелдерин суму төптери суурларга актив-биле кады чугаалашкаш, эки арга-дуржулгаларны нептередирин, суму, ажыл-агыйлар иштинге шиитпирлептер ажылдарны дарый кылырын суму чагыргаларынга, ажыл-агыйларның албан черлериниң организацияларының удуртукчуларынга дааскан.

«Нарын» коллективтиг ажыл-агыйның девискээринде мал кыштаглаашкынының байдалы эки. Малчыннар, кадарчыларның сагыш-сеткили сергек, кышка белеткели база шыырак, мал чеминиң курлавыры четчир.

Үнүүшкүнге киржип чораан киржикчилер ында малчыннарның амгы үеле амыдыралының бергезин, канчаар чурттаарыл дээрзин барган даргалардан айтырып, боттары база кандыг аргалар барын чугаалап органнар.

Кожууннуң ажыл-агыйларының иштики ажылының арга-хевирлерин өскертир талазы-биле январь айда улуг чугааны кылган турган. Оон түңнелинде бо талазы-биле ол ажыл-агый элээн хөделиишкиннерни кылганын демдеглээри чугула. Хой инек, чылгы бригадаларынга хуралдарны эрттиргилеп, кижилер ортузунга тайылбыр ажылдарын чоруткулаан.

Ам эрги хевээр ажылдап, чурттаары болдунмас дээрзин чон биле берген. Чуртта болуп турар реформалар, рынок харылзаалары, амыдыралдың өске хевирлери чаазы-биле чурттаарын тывары, өскээртен кежик манап олурар чорукту соксадырын кижи бүрүзү ажылдаар, акшаны, эки амыдыралды боду ажылдап алыр дээрзиниң дугайында чугаалар болган.

Мал, чер ажылының кооперативтеринче шилчип кирер, тускай керээ ёзугаар ажылдаар. Малдан ап болур бүгү мал продукцияларын болбаазырадыр, сайгарар-дыр. Инекти хойну, өшкүнү саар, оон сүдүнден тыва ак чемнер кылыр, дүгүн дыдып, ээрип, кежин эттээр оон янзы-бүрү хепти аргыыр, даараар инек кежинден хөм кылгаш, оон идиктер сыдым багны кылгаш хереглекчилеринге садып саарары чугула. Шаандакы ышкаш, малдың дүгүн, эъдин, сүдүн хамаан чок сайгарып, кара туразы-биле аажылап турар чүве ам чок. Ажылдың кандыг болурунуң үе-шиин ажыл-агыйларның удуртукчулары тайылбырлап чугаалашканнар.

Кооперативтерге катчып алгаш ажылдаарда аңаа ажылдаар кижилерни шын шилиир, ажыл кылыксавас, чалгаа, будалчак кижилерден адырлыр деп малчыннар, ажылчыннар база ол дугайын чугаалап турарлар.

Кожуун чагыргазының бо үнүүшкүнү чоңга-даа, чагырга чериниң чаа даргаларынга-даа улуг өөредиглиг, солун болганын, ам-даа мындыг хевирниң чон-биле харылзажылының чаа аргаларын тыварын чон сүмелеп деткээн.

Өске ажыл-агыйлар, суму төвүнде албан черлериниң, организацияларының удуртукчулары болгаш ажылдакчылары үнүүшкүннерге идепкейлиг киржип, боттарының мурнунга тургустунуп турар берге айтырыгларны шиитпирлеп алырының оруктарын дилеп тып турарлар. «Нарын» ажыл-агыйы дег өске ажыл-агыйларның удуртукчулары рынок харылзаазының бар дурумкер, хоойлуларынга даянып алгаш бүгү аргаларны канчаар ажыглаарын дилеп тып турарлар. Оларга чоннуң бүзүрели улуг дээрзин ужуражылга үезинде чон чугаалап турдулар.

Үнүүшкүннүң түңнелинде кожуун чагыргазының коллегиязы тускай ап чорудар хемчеглерлиг доктаалды хүлээп алган.

Владимир **ЭГЕР.**

Кожуун чагыргазының даргазының бирги оралакчызы, көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги.

АКША-ЛА, АКША...

Солун-сеткүүлден-даа, радио, телевизордан-даа номчуп, дыңнап көрүп олурарга, чуртувуста байдал улам-на нарыыдап, ооң экономиказы хүн бүрүде кудулап, өртектер өй-хемчээл чок өзүп, акшаның үнези кудулап-ла олурар боор чүве-дир. Бүгү-ле электроэнергия, кывар-чаар материалдар өртээ хемчээл чок өскен, ону төлээр, садып алыр акша-көпеек бергедээн үе-дир бо. Байдал ынчаар бергедеп келгенде тывалар бажывыс силгип, ажыг суг — арагаже сүндүлаар чоруувусту эвээжеткеш, ажыл-агыйывысты сегидип, оода-ла кижи бүрүзү ногаа аймаан, картофельди тарып өстүреринче, мал азыраарынче кичээнгейни угландырары чугула болу берген.

Бистиң Өвүр кожуунда байдал берге. Ажылчыннарның шалыны ай-айы-биле үнмейн турар, ылаңгыя көдээ ажыл-агый кооперативтериниң малчыннары 1993 чылдың сөөлгү айларының безин шалыңын мынчага чедир албаан.

Банкыже акша кирбестээн, садыгларның барааннарының өртээнге кижи күш четпестээн, хөлүн эрттир аар. Өвүрнүң садыглары өрелиг-ле бис дээш, хөлүн эрттир бараан өртээн улгаттырып алганнар. Улус шуут албан-биле Кызылче, Чадаана дээш өске черлерже чоруткаш, бараан садып ап турар апарган. Ынчанмайн, канчаар, кайда чиик өртектиг бараан барыл, чон ынаар баар апаар. Хайыраан акшаларывыс дедир бисче эглип келбес, өске банкыларже киргилей бээр, боттарывыс куруг олурар-дыр бис.

Бистиң банкының улузу Чадаана хоорайдан акшалап чеде бээрге, артыкшылдыг акшазын арай деп бээрлер, ол шупту тудуш 50 муң рубльдер болур, ону үлээрде азы садыглажырда адырык акша чок, дыка эпчок. Чүге Кызылдан акшаны Өвүрже дорт чорутпас боор чүве ирги. Ыяап-ла Чадаананың «сартыын» чооглаар кылып каан. Ол улус баштай боттарының чонун хандырбайн канчаар. Бис аңгы кожуун болганывыста, Өвүрге бот-тускайлан банк тургускаш, акшаны Кызылдан дорт кээр кылдыр чурумчудуп алыр болза кончуг таарымчалыг болур ийик. Ону район чагыргазы өөренип көргеш, айтырыгны чогуур черлерге тургузар үе келген.

Оон ыңай бир мындыг чүүл бар, чурт бо хире берге байдалда деп чүвени улуг эртем-билиглиг башкылар эки билир. Ындыг турбуже, Хандагайты школазының башкылары чаңгыс ай шалың албайн баргаш, ажыл соксадып, бир хүн өөреникчилериң өөретпейн, чандырыптылар. Бо чүү деп үлегер-чижек чүвел? Көдээде ажылчыннар кара дерин төп, өл-шыкка алзып чоруур кижилер ындыг негелде кылган болза ужурла ыйнаан. Малчыннарның ажыл-ижи аар, амыдырал-чурттаалгазы дыка берге, алыр акша-шалыны мырыңаай харык чок чаңгыс шоодай далган өртээ безин четпес боор-дур. Мал өлүрге база-ла төлеп-ле үнер, чүү-даа чок куруг үнер. Ынчангаш шаандагы ышкаш «эккел» дээрге-ле белен, октап турар чүве чок болган-дыр-ла. Ам чүгле «Чок!» деп сөс күштүг апарган, «ма ап ал» деп сөс ховартаан шаг ышкажыл.

Акшаның бир үнмес чылдагааны банкыже акша кирбестээнинде. Чылдагааны хамык акша «коммерсантылар бис» дижир улустуң холунче кирип турар. Олар ону дужаавас, дедир-ле чиик өртектиг барааннарны улуг хоорайлардан садып алгаш келгештиң, каш дакпыр өртээн өстүргештиң, чоңга садып турарлар. Чон бичии алган кокшулун ынаар бериптерлер.

Көшкен-оол **КАРА-МОНГУШ.**
Өвүр кожуун.

Тыва Республикага чер харылзааларын таарыштырарының болгаш аграр реформаны хөгжүдериниң дугайында

Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыы

Тыва Республиканың Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга), Тыва Республиканың «Тыва Республикада тус чер башкарылгазының дугайында» Хоойлузунга, а ол ышкаш Россия Федерациязының Президентизиниң 1993 чылдың октябрь 27-деги «Россияга чер харылзааларын таарыштырарының болгаш аграр реформаны хөгжүдериниң дугайында» Чарлыынга үндезилээш, черни хөй талалыг ээлээриниң болгаш ажыглаарының хевирлеринге, ажыл-агый чорудулгазының хевирлериниң деңэргелиг хөгжүдеринге, көдээниң бараан бүдүрүкчүлериниң деңэргелиг, бот-тускайлан чоруун хөгжүдеринге, Тыва Республиканың чер хоойлужудулгазынга өскерилгелерни болгаш немелделерни кииргижеге чедир рыноктуг экономиканың үезинде агроүлетпүр комплекизинге күрүне деткимчезин күштелдирери-биле Тыва Республикага чер харылзааларының эрге-хоойлу таарыштырылгазын боттандырар болгаш аграр реформаны ханыладыры-биле **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республиканың Чазаа, кожууннар, хоорайлар, суурлар, көдээ суурлар чагыргалары, яамылар, бүгү хевирниң ведомстволары, бүдүрүлгелери, албан черлери, болгаш организациялар, а ол ышкаш хамаатылар Тыва Республиканың девискээринге чер харылзааларынга хамаарышкан кандыг-даа айтырыгларны шиитпирлээрде, дараазында чүүлдерни барымдаалаар:

Тыва Республиканың чери болза күрүнениң өнчү-хөреңгизи болуп турар. Черге хуу өнчүнү болдурбас. Черни арендага дамчыдып берип болур, тус-тус кижилерге, коллективке болгаш төрел бөлүкке бүгү назыда салгал ээлээр кылдыр дамчыдып берип болур;

Тыва Республиканың девискээринде 10 чылдан эвээш эвес хуусаада чурттаан хамаатылар черни бүгү назынында салгал ээлээр эргелиг. Оон өске хамаатылар черни арендага ажыглап болурлар. Чер участоктары болгаш оон-биле тудуш холбашкан өске-даа чүүлдер шимчевес эт-хөреңгиге хамааржыр;

черни чогумчалыг ажыглаар, черни камгалаар, ажыл-агый чорудулгазының янзы-бүрү хевирлеринге чогуур байдалдарны тургузар, бүгү чер эдилекчилериниң болгаш чер ажыглакчыларының деңэргелиг чоруун хандырар сорулга-биле чер харылзааларын таарыштырарын кожууннарның, хоорайларның, суурларның, көдээ суурларның чагыргалары Тыва Республиканың Чер кодекизинге, Тыва Республиканың «Арат, тараачын ажыл-агый дугайында» Хоойлузунга болгаш Тыва Республиканың «Чер дээш төлевир дугайында» Хоойлузунга дүүштүр боттандырып чорудар;

чер эдилекчилериниң болгаш чер ажыглакчыларының эргелерин камгалаар болгаш оларга дээп болбас чорукту магадылаар, күрүнениң болгаш ниитиниң эрге-ажыынга черни чер эдилекчилеринден болгаш чер ажыглакчыларындан хавырып алыр чорукту Тыва Республиканың Чер кодекизиниң 24-кү чүүлүнге үндезилеп чорудар;

көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң ажылдакчылары, оон иштинде көдээниң социал адырының пенсияже үнген ажылдакчылары, черден алган үлүгге киржир эргелиглер. Ол чер үлүү дээрге, көдээ суурларның ажылдакчыларынга бээр үлүгнүң кезии-дир;

арткан хамаатылар кожууннарның ортумак район нормазынга хуваараган чер фондузундан черни алыр;

көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрериниң талазы-биле арга-дуржулгалыг, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин чорудар талазы-биле тускай мергежилдиг, азы ол талазы-биле курстарга өөренген, кожууннар чагыргаларының, Кызыл хоорайның мергежил талазы-биле конкурс комиссиязын эрткен хамаатыларга чер участоктарын баштай алыр эргени бээр. Боттарының үлүг салгалдарының азы төрелдериниң черлеринге төрел бөлүк ажыл-агыйын тургузуп чоруур кижилер черни баштай алыр эргелиглер. Кожууннарның, хоорайларның, суурларның, көдээ суурларның чагырга даргалары черни хамаатыларга быжыглап бээр талазы-биле конкурстуг мергежил комиссияларын тургузар апаар;

чер эдилекчизи болгаш чер ажыглакчызы бүрүзүнге ол черни ээлээр азы ажыглаар талазы-биле эргени берип турар херечилелди тыпсып бээр. Ол херечилелди тускай демдеглел дептеринге киир бижиир;

херечилел дээрге, ол чер участогун ээлээр азы ажыглаар эргени берип турар документ-тир, а ол ышкаш амгы күштүг болуп турар хоойлужудулга ёзугаар черни ээлээр, ажыглаар талазы-биле өске-даа ажыл-чорудулганы боттандырарда кол документ болур;

чер участогун баштайгы удаада тыпсып турда, ол херечилелди тус чер чагыргазының шиитпири-биле Чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң талазы-биле чогуур комитет тыпсып бээр. Чер участоктарын ээлээр азы ажыглаар дугайында берип турары күрүнениң актылары болгаш херечилелдери, бир эвес бо Чарлык ажыглалга кирбээнде берген болза, доктаамал ажылдаар ужурлуг документилер болур ужурлуг. Олар черни ээлээр болгаш ажыглаар эргени берип турар болгаш бо пунктуда көрдүнген херечилел-биле деңэргелиг болуп турар;

бо Чарлык күштүг болуп эгелей бергенде чер участоктарын ажыглаар эргени бадыткап турар документилерни кожууннуң, хоорайның чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң талазы-биле комитединге даңзылатпайн, күүсекчи эрге-чагырганың болгаш тус чер башкарылгазының органнары бээр болза, олар күш чок болур.

2. Чер реформазын эрттирериниң ажыктыг чоруун бедидер болгаш чер курлавырларын чогумчалыг ажыглаарын боттандырары-биле дараазында чүүлдерни боттандырар:

черни коллективтиг эргеге ап турар көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң кежигүн бүрүзүнге бо Чарлыкта айыттынганы ёзугаар бадылаттынган майыкта айыттынганы ышкаш черни ажыглаар эргениң херечилелин бээр, аңаа ап турары чериниң хемчээлин айтыр апаар;

чер болза коллективтиң кежигүннеринге коллективтиг ээлээшкиниң эргезинде турар болза, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери коллектив кежигүнүнүң херечилел бээриниң дугайында дилээн билдириишкинин алган соонда ийи неделя дургузунда тус чер чагыргазының органнарынче оларның ап турары чериниң хемчээлин айтыпышаан, чер эдилекчилериниң списогун киирер апаар. Ол бүгүнү коллективтиң нииди хуралынга чугаалашкан болгаш бадылаан турар ужурлуг. Чер эдилекчилериниң даңзызының бир хоолгазы чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң талазы-биле чогуур комитетке артып каар;

ол черниң эдилекчилери өске чер эдилекчилеринден хамаарылга чокка чер участогун ол олчаан тараачын (арат) ажыл-агыйын кылыры-биле чарып ап-даа болур, арендага-даа берип болур. Участогун чогуур хереглелинге чедир хууда ажыглал ажыл-агыйынга болгаш хууда чуртталга тудуу кылып алырынга чедир ону алгыдып ап-даа болур, а ол ышкаш ол чер участогун эт-хөреңгиге-даа орнап ап болур болгаш ону салгал дамчыштыр берип-даа болур. Бодунуң алган черин ол хевээр айтып бээрин ол девискээрни чогумчалыг ажыглаарының болгаш чер ажыглалын чорударынга таарымчалыг болурунуң негелделерин ёзугаар боттандырар;

Россия Федерациязының Чазааның 1992 чылдың сентябрь 4-те үндүргени 708 дугаарлыг доктаалын ёзугаар колхозтарны, совхозтарны эде организастаары болгаш көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелерин хуужударының дугайында Дүрүмнүң 20-23 болгаш 26 пунктуларынга дүүштүр эде организастаттынып турар көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң ажылдакчыларынга натура ёзугаар чер хуузун тускайлап бээри болдунмас болуп турар:

Тыва Республиканың хамаатыларынга хуузунда көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин чорударын чөпшээревээн. Ынчан көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң болгаш көдээ суурларның хандырылга адырының ажылдакчылары база-ла өске чер эдилекчилериниң болгаш чер ажыглакчыларының дугуржулгазы чокка натурага чер участогун алыр эргелиглер:

көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң пенсионерлери болгаш көдээниң социал адырының ажылдакчылары чер хуузун алыр эргелиглер. Олар хуузунда көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин тургузуп, ол ышкаш ол черлериниң төрел болгаш төрел бөлүк аайы-биле ажыл-агыйның организастаарынга каттыштырып ап, ол черлериниң хуузун арендага дужаап, оон дивидендилерни (алыр кончаа) ап-даа болурлар;

суурларның черлеринге арат, тараачын ажыл-агыйларны тургузары хоруглуг. Суурларның черлерин алгыларын пенсионерлерниң болгаш социал адырның ажылдакчыларының күсели-биле чорудуп болур.

3. Чер участогунга болгаш чер хуузунга эргени долдурарының ажылдарын дүргедедири-биле дараазында чүүлдерни өөренип көөр:

тус чер чагыргазының органнарынга киирген чогуур билдириишкинни ону кииргенден бээр 1 ай хуусаада чугаалажып көөр;

тус чер чагыргазының органнарының чер участогун бээр дугайында, чер дээш эргени эде кылырынга, азы ол чүүлдерни ойталаарынга шиитпирни (шиитпирден ушта бижилгени) ол шиитпирни хүлээп алганының соонда 7 хонук дургузунда бээр апаар:

чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң талазы-биле комитеттерниң херечилел бээрин тус чер чагыргазының органнарының шиитпирлеринге үндезилээш, шиитпирлерни хүлээп алганындан бээр 10 хонук дургузунда боттандырар.

Чер участогунуң хемчээлиниң талазы-биле шыйыны чок болган таварылгада чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң талазы-биле чогуур комитет херечилелди бергениниң соонда ай хуусаада чер участогунуң кызыгаарларын тургузар болгаш бижип тодарадыр, чер эдилекчизинге оон участогунуң кызыгаарларының шыйыының хоолгазын тыпсып бээр.

Черни ээлеп алыр эргеге херечилел бээринче ойталаарынга дараазында чүүлдерни удуртулга болдурар:

республикада 10 чылдан эвээш хуусаада чурттап турарларга бүгү амыдыралында ол чер участоктарын салгалга арттырып алырын Тыва Республиканың хоойлужудулга документилеринде шуут хоруп каанда;

билдириишкинни берип турар үеде ол чер участогунуң кымга хамааржып турарының дугайында маргылдаалар турар болза.

4. Чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң талазы-биле комитеттер тус чер чагыргазының даалгазы-биле черлерни эде хуваарының фондуларын тургузар болгаш хамаатыларга болгаш юридиктиг эргелиг кижилерге чер участоктарын бээр эргелиг кылдыр тургузар.

5. Чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң талазы-биле комитеттерге тус чер чагыргазының чер участоктарын арендага бергенинден, көдээ ажыл-агыйның черлерин көдээ ажыл-агыйның эвес сорулгаларга ажыглаары-биле үндүрүп бергениниң төлевирлеринден, чер хоойлужудулгазын үрээни дээш торгаалдардан, чер участоктары-биле ажыл чорударда чер курлавырлары болгаш чер тургузуунуң талазы-биле комитеттерге чедирген дузазы дээш төлевирлерден кирген акшаның кезиинден тургустунган тускай акша фондузун ол комитеттерге тургузар. Ол адаттынган фондуларның акша-хөреңгизин черниң экижидеринге, девискээрлерни чаарты кылырынга, чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң талазы-биле комитеттерниң материал-техниктиг хандырылгазынга, чер даңзылаарының ажылдарын чорударынга ажыглаар.

6. Тыва Республиканың Чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң талазы-биле комитединиң даргазы хары угда Тыва Республиканың черин ажыглаарының болгаш камгалаарының талазы-биле күрүнениң кол инспектору болурун, а кожууннарның болгаш Кызыл хоорайның чер курлавырының болгаш чер тургузуунуң талазы-биле комитеттериниң даргалары — кожууннарның болгаш Кызыл хоорайның черни ажыглаарының болгаш камгалаарының талазы-биле күрүне инспекторлары болур ужурлуг.

7. Кожууннарның болгаш Кызыл хоорайның чагырга черлериниң даргалары, чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң талазы-биле комитеттер черниң ажыглалы болгаш камгалалы дээш доктаамал хыналданы боттандырар ужурлуглар.

Тыва Республиканың Чер кодекизиниң 34-кү чүүлүнге үндезилээш, бир чыл дургузунда черни ажыглаваанын дээш көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының ол черни эдилээр эргезин соксадып тургузар болгаш кожууннарның үлелге фондузунче дамчыдып бээр.

Тыва Республиканың «Чер дээш төлевир дугайында» Хоойлузунуң 6 болгаш 17 чүүлдерин ёзугаар тараа тарыыр, сиген кезер, мал одарладыр черлерни көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң ажыглавааны дээш, а хамаатыларның — бажың чанының, сад участоктарының болгаш коллективтиг огород тарыырының черлерин ажыглавааны дээш чер үндүрүүн 10 удаа хемчээлге тыртар апаар. Өске чурум үрээшкиннери дээш Тыва Республиканың Чер кодекизиниң 118 чүүлүн ажыглаар.

8. Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң болгаш хамаатыларының черни ажыглап турарының талазы-биле күрүне отчёдун тургузар. Көдээ ажыл-агыйның черлерин, бажың чанының сад участоктарын болгаш нииди ажыглалдың черлерин ажыглааны дээш июнь 10-да байдалды, а ноябрь 1-де — черни ажыглаанының болгаш алган продукцияның дугайында отчёттар.

Тыва Республиканың Экономика яамызы ол талазы-биле сонуургалдыг ведомстволар-биле кады отчёттуң хевирин ажылдап кылыр болгаш Тыва Республиканың Чазаанга көөрү-биле киирип кээр.

9. Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың Чер кодекизинге, Тыва Республиканың «Арат болгаш тараачын ажыл-агый дугайында» Хоойлузунга, Тыва Республиканың «Чер дээш төлевир дугайында» Хоойлузунга өскерилгелерни болгаш немелделерни Тыва Республиканың Конституциязынга бо Чарлыктың чүүлдеринге таарыштыр үндезилеп белеткээр.

10. Тараачын болгаш арат ажыл-агыйын организастаары-биле коллективтиг ажыл-агыйлардан болгаш өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринден үнүп турар кижилер Россия Федерациязының Чазааның 1992 чылдың сентябрь 4-те үндүргени 708 дугаарлыг доктаалын ёзугаар натурага эт-хөреңги талазы-биле алыр чүүлдерлиг болур ужурлуг. Коллектив натурага эт-хөреңги талазы-биле чүве бээринден ойталаар азы натурага эт-хөреңги талазы-биле хандырып шыдавас апарган таварылгада ол бүдүрүлге эт-хөреңги бээриниң өртээнге акша төлевирин тускайлап бээр хүлээлгелиг. Ол санаашкынны кылган хүнүнден эгелеп эң эвээш шалының төлевириниң хемчээлиниң коэффициентизиниң өзүлдезиниң аайы-биле төлээр апаар.

11. 1994 чылдан эгелеп күрүне курлавырларынче көдээ ажыл-агый продукциязын күш-биле ыяап-ла хураап киирериниң хевирлерин чок кылыр.

12. Тыва Республиканың Күрүне өнчүзүн эргелээр талазы-биле күрүне комитеди Тыва Республиканың 1993-1994 чылдарда күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударының күрүне программазынга көдээ ажыл-агый продукцияларын, балыкты баштайгы ажылдап кылырының бүдүрүлгелерин, агроүлетпүр комплекизиниң бүдүрүлге-техниктиг болгаш материал-техниктиг хандырылгазын арткан бүгү акцияларны азы ушку хевирниң чингелделери-биле хааглыг чек аукционнарынга көдээ ажыл-агыйның болгаш балык тывыжының бараан бүдүрүкчүлеринге садыптарын болгаш ол бүдүрүлгелерни ыяап-ла хуужударын, а ол ышкаш көдээ черлерде чиг эт зоназының болгаш хуужуттунган бүдүрүлгениң девискээринде чурттап турарларга Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр садыптарын өөренип көөр.

13. Тыва Республиканың Чазаа:

— дараазында кол угланыышкыннарга агроүлетпүр комплекизинге күрүне деткимчезиниң хемчеглериниң системазын ажылдап кылыр болгаш боттандырар:

Сезон аайы-биле чарыгдалдарын дуглаары-биле көдээниң бараан бүдүрүкчүлеринге чээлини, оон иштинде чиигелделиг чээлини, бээр, көдээниң бараан бүдүрүкчүлеринге авансыны чоорту тывыспышаан, продукцияны садып алырының үндезиннинге федералдыг азы республика фондуларын тургузар;

көдээ ажыл-агый продукциязының аңгы-аңгы хевирлерин бүдүреринге чарыгдалдарның кезиин эгидер;

күрүнениң капитал салыышкыннарының күсели-биле көдээ ажыл-агый эртемин хөгжүдеринге болгаш баштай күүсеттинери көрдүнген сорулгалыг программаларны боттандырарынга акшаландырыышкын;

хууда чуртталга бажыңнарын болгаш бүдүрүлге объектилерин тудуп кылырынга инвестициялыг чээлилерни тыпсыры;

арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның тургустунары болгаш хөгжүүрү;

көдээниң бараан бүдүрүкчүлериниң камгалал төлелгелериниң кезиин эгидери;

— чер курлавырларын болгаш чер тургузуунуң талазы-биле комитеттерниң тускай фондуларын тургузарының болгаш ажыглаарының чурумун 2 ай хуусаада бадылаар.

Мөөңнеп садарының рыноктарын хөгжүдериниң программазын хүлээп алыр, аңаа кожууннарның, хоорайларның болгаш көдээниң мөөңнеп-үүрмектээриниң рыноктарын болгаш агробиржаларны тургузарын өөренип көөр.

14. Бо Чарлык аңаа ат салган үезинден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Президентизи
Ш. ООРЖАК.

1993 чылдың декабрь 8.
Дугаары 100.
Кызыл хоорай.

Специалиске сөс

КАНДЫГ ААРЫГЛАРЫЛ ОЛ?

ЧАШ МАЛДЫ ООН КАМГАЛААР

Чаш малдың аарыглары тус черниң агаар-бойдузунуң аайы-биле, ында үнүп турар оът-сигенде эргежок чугула бүдүмелдерниң четпезинден кол хамааржып турар болгаш чаъс-чайыктыг, кааң-курагг чылдарның аайы-биле база ол өскерлир. Ынчангаш сиген кезилдезиниң үезинде сигенниң шынарын лабораторияларга хынадып, кандыг бүдүмелдер эвээш бооп турарын азы көвүдеп турарын тодарадып, илередири чугула.

Саваң-биле хөй удаа чемгерери, гречихалыг шөлге кадарары, тулаа сигени, тараа аймаа-биле чемгерери эки түңнелдерге черле чедирбезин дуржулга бадыткаан болгай. Мындыг чемгерилгениң түңнелинде малдың чаш төлү кошкак төрүттүнер. Доң силос, дүдүп калган сенаж, чашпанныг, ортузу дошталы берген пресстен өске чем аймаа ажыл-агыйларда чок боорга, мындыг байдалда мал эмчилери чүнү канчаптарыл?

Шыңган эът агарып аарыыры — ол анай-хураганга, бызаага-даа таваржыр. Ажыл-агыйларның малчын коданнарында ол аарыг бар. Аарыгның тыптып келириниң кол чылдагааны — оът-сигенде селен деп микроэлементиниң чок бооп турарында. Е витаминниң четпези, В бөлүктүң витаминнериниң чедишпези аарыгны улам нептередип, ханыладыр. Тулаалыг черден кескен сигенде, ону кескен соонда, ур үе иштинде ажаавайн, шык черге чыттырарга, селен деп микроэлемент чок болу бээр.

Үстүнде чугаалааным аарыгның онзагай кол демдектери кандыг болурул? Малчыннар ону билген турары чугула. Мал сергек, шимчеңгир эвес апаар, чүстери ыжар, мурнуу холдары ыргак (чүстеринден ээлбес). Бир бөлүкке турган хураганнарны элээн хөлзедип, дүвүредипкеш, бирээзиниң чүрээниң дужундан ийи адыш-биле шиңчиир болза, чүректиң согуу 150-200 чедип турар апаар. Соңгу буттарның эң адаккы чүстери хураганны угбас, сөөртүне бээр. Аарыгны илередири ындыг-ла берге эвес. Малды 60-70 см. хире бедиктен черже бадырарга, улуг аарыглары черге баткаш, туруп шыдавас, чыдыптар, оон чүгээрлери ишти-биле барып ушкаш, оон туруп чоруур, хураган кадык болза, ушпайн, бут кырынга тура душкеш халып чоруй баар. Эмнээшкинни канчаар чорударын мал эмчилеринден айтырып ап болур.

Энзоотический зоб — оът-сигенде йод чедишпезинден тыптыр чаш мал аарыы. Боостааның бестери ышкаш, кызыл-өөштүг дуй тыртар, тынарынга шаптыктыг. Малдың ижер суунче йодту дамдыладып берип тургаш азы йод холаан дус чылгадып тургаш, ону болдурбайн барып болур.

Энзоотическая атаксия — бо аарыг төрүүр хойнуң организминде чем-биле четкен турар ужурлуг честиң чедишпезинден тыптыр. Хураганнарның мээзи, чүнү аарыыр болгаш нерв кезээниң медээ дамчыдар шынары чидер, бел кезии, моюн билинместээр, чүгле соястаар, чажындан-на буттары кошкак болур, туруп шыдавас. Чемнениири — эки. Кол аарыыр органнары — баш мээзи, оорга чүнү, чилии — суг, хан өңнүг. Мээзи долгандыр сугланы, ээгилерге достак черлер база тыптып кээр. Ону эмнээри кончуг берге болгаш эмнээшкин нарын. Бо аарыг 1993 чылдың чазын «Тиилелге», «Кара-Хаак» «Алдан-Маадыр» совхозтарның малчын коданнарынга таваржып турган.

Ону болдурбас, оон чайлаар дизе, төрүүр хойларга оларның төрүүрүнүң мурнунда 2-3 ай бурунгаар чести эмге (сернокислый медь, меди сульфат) ажыглаар, демирленчек порошокту дус-биле холааш, бир башка хүнде 5-10 мг. чес онаажыр кылдыр бээрге, аарыг өөскүвейн баар. Ону доктаамал эвес, 5 хонуктап бээр.

Борбаанай аарыы — ол иезиниң сүдү чедишпесте тыптыр аарыг. Ооң онзагай талалары чүл? Мал бот-боттарының дүгүн чулуп чиир, иезиниң эмииниң долгандыр турар дүгүн чиир, кадыг сиген карты чиирге алызы барып, чумурга тырылгаш, хураган өлүр. Борбаанай улуг-хырын иштинге база тыптыр, ол ынчан улуг айыыл чок. Карамель конфета хире шөйбек борбаанай чумур иштинге ыңай-бээр шимчеп чоруп тургаш, чиңге шөйүндүже бир ужу киргеш, дедир үнмеске, хураган барып дүжүп, моорап болур, борбаанай кезек үеде дедир чумурже үнүп база болур. Хураган ынчан анаа апаар. Чиңге шөйүндү аксын дуй чыдыпкан таварылгада, хураган өлүр. Бо аарыгдан чайлаар деп бодаар болза, төрээн хойну сүттеледириниң хемчеглерин дораан алыр. Сенажты, силосту, суланы немей бээр, ижер суун көвүдедир. Хураганны чеди хонук иштинде иези-биле кады тургузар. Төрүттүнген хураганны кажаага арттырып кааш, иезин одарже үндүр сүрүптерге, хой каш хонгаш-ла соглуп каар. Дуржулга чок малчыннар ону шуут эскербес боор чүве. Аа сүт дээрге чаш малга эң-не үнелиг, чугула чем-дир.

Үстүнде чугаалааным аарыглар халдавыр чок, ынчалзажок ол массалыг чидириге чылдың-на чедирип турар. Эвээш мал төлү алырының бир чылдагааны ол. Малдың чаш төлүнүң халдавырлыг бир аарыы республика девискээринде **вирустуг стоматит.** Эриң, диштер дөзү, өк-боостааның чымчак кежи ылбыраар чышпынчак аарыг болур. Бо аарыгга удур эң эки дээштиг вакцинаны ажыглап турган болзувусса, бо чылын ону Тывага кончуг эвээшти эккелген, ынчангаш оон чаш мал аарып, улуг когаралды тургузуп болур хире ындыг байдал тургустунган.

Сөөлгү беш чылда өлген шээр малдың өлген чылдагаанын, назы-харын анализтеп олурарга, хөй кезии азы 75-80 хуузу аныяк мал болур. Эрткен чылда төрүттүнген анай-хураган, бир дугаар төрүп турар хунан хойлар, шору доруга берген 1,5—2 ай назылыг хураганнар боор чүве. Бо таварылга ажыл-агыйларда байдалы бир дөмей. Малдың бо бөлүүнче сагыш салбас, кыштаар кыштаа безин чок, түр турар кажаалар, дуржулга чок, душ бооп мал кадара берген кижилер дээн айтырыглар маңаа чугаажок салдарлыг, ниитизи-биле ажаалда-чемгерилгеден хөй чүүлдер хамааржыр дээрим ол.

Бир-тээ, халдавырлыг аарыглар дугайында чугаа чоруда берген болганымда, **ооң эң айылдыы — энтеротоксемияга хамаарыштыр каш сөс.** Ол — бистиң республика девискээринде бар бооп турар. Хөй кезиинде 1,5—2 айлыг семис-шыырак анай-хураганнар хеп-хенертен өлүр аарыг, үш айның эгезинден дөрт ай төнчүледир ындыг байдалды хайгаарап болур. Бо дээрге агаар-бойдус минута, шак бүрүзүнде өскерлип турар, сиген-ширбиил адакталып келген, хой, өшкү сүдү эвээжеп келген үе-дир. Бо аарыг кодан бүрүзүнге база турбас, ийи-бир коданга өлүп эгелээр, өскелеринге анаа болур. Хүндүскү үеде аарыгның демдектери эскертинмес, кежээ кажаалааш, эртен ажыдыптарга, 3-4 баш өлген боор. Чамдыкта хенертен өрү шурааш-даа өлүр. Мен бо малдың хеп-хенертен өлүр хевирин (молниеносный) чугаалап турарым ол. Мындыг таварылгада өлген хураганны лабораторияга хынааш-даа чүнү-даа тыппас боор чүве, чүге дизе сек кончуг дүрген үрелир, иштики органнары база ындыг. А ийи-үш хонук иштинде аараан турган болза, кезип тургаш, аарыгны илередип, тып ап болур.

Бо аарыг дугайын солунга 1987 чылда база бижээн кижи мен, оон малды камгалаарын ооң соонда база бижип, радиога-даа чугаалап турдум. Республиканың ажыл-агыйларында бо талазы-биле тодаргай хемчеглер дорт алдынмайн турары кончуг хомуданчыг. Бо аарыгга удур ажылдарны чүгле Эрзин, Өвүр, Сүт-Хөл кожууннарның мал эмчилери харын чорудуп турарын билир мен, ол черлерде чаа төрүттүнген хураганнарның ниити камгалалы база багай эвес.

Ынчангаш моон кандыг түңнел үндүрүп болурул? Чаш малга аарыглардан камгалал тарыышкыннарның чурумун кончуг тодаргай тургускаш, ону барымдаалап, чаа төрүттүнген анай-хураганнарга бирги ээлчегде, вирустуг стоматитке удур тарыышкын (аас иштиниң кемдии), ийиде, шыңган эъди аарыыр аарыгга, үште, халдавырлыг энтеротоксемияга удур тарыышкыннарны чурум ёзугаар албан чорудар. Мал эмчилери ону кончуг эки билир, ооң түңнели оларның канчаар ажылдаарындан хамааржыр апаар. Бир эвес байдал негеп кээр болза, 1993 чылда төрүттүнген малды база бо аарыгларга удур тарыышкынны чорудар апаар. Чаа төрүттүнген чаш малга өске ажыы чок тарыышкын янзылыг чүүлдерни чоруткан херээ чок, чаш организмниң быжыгып өзеринге ол улуг шаптыктыг. Энтеротоксемияның эртер үезин билип алгаш, бо аарыгны оюп кааптып база болур хире. Малчынның «эрте төрүттүнген хураган өлбес, шыырак болур» деп турарында база утка бар болдур ийин. Он ийи, бир айда төрүттүнген хураганнар өлбейн турары шын, үш айга чедир назыны улгадып, күш-шыдал кирип кээр. Үш айда чаа төрүттүнүп эгелээннери база энтеротоксемиядан аарывайн баар, чүге дизе назыны шала-ла чаш, ай ажып чорда, ол аарыгның үези эрте бээр. Ынчангаш эдержилгени база таарыштырар болза эки. Алызы кандызын-даа черле баш удур тарыыры кедилиг, үш айда төрүттүнген хураганнарны өл-шык алыр-ла болгай.

Бо чүүлдү мал ажылдыг улуска бичии-даа болза дуза болзун дээш бижидим.

Шыдар МОНГУШ.
Көдээ ажыл-агый яамызының кол мал эмчизи.

КОММУНИСТЕРНИҢ ХУРАЛЫ

Кызылдың коммунистериниң хуралы болуп эрткен. Ооң ажылынга дайынның, күш-ажылдың хоочуннары болгаш бүдүрүлгелерниң, организацияларның удуртукчулары киришкен.

Тываның коммунистер организациязының хоорай комитединиң секретары С. М. Биче-оол хуралга чүве чугаалааш, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының чурттуң, республиканың хөгжүлдезинге киирген салыышкынын бедии-биле үнелээн. Боттарының байлак арга-дуржулгазын аныяктарга дамчыдып бээр дээш хемчеглерни алырынче ол кыйгырган. Найысылалдың коммунистериниң ажыл-чорудулгазының дугайында база чугаалаан.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады коммунист В. А. Петренко сөс алгаш, Дээди Хуралдың ажыл-чорудулгазын таныштырган. Хоорай комитединиң бирги секретары С. С. Григорьев коммунистерниң ажылының планын таныштырган, моон соңгаар чүнү кылырын чугаалаан.

Хуралга санал бергеннер чоннуң социал камгалалында четпестерни айтып, ону экижидерде чүнү кылырының талазы-биле бодалдарын илереткен. Ажыл-иште, амыдыралда четпестерни чеже-даа шугумчүлээрге, оларны эдип алырының дээштиг хемчеглерин албайн турарын хомудап чугаалап турганнар. Партияның хүрээлени өспейн турар, бөдүн чартык чыл дургузунда чүгле үш кижини кежигүнге хүлээп алган.

Кызылдың партия организациязының ажылын экижидеринче угланган саналдарны коммунистер берген.

Раиса ТОЛЗАТМАА.

«БАШКЫ – 94»

Чоокта чаа бистиң Хайыракан суурнуң клуву шыгырт долу болган. Ол болза «Башкы-94» деп конкурсту сонуургап келген чурттакчы чон-дур. Мөөрейге чүгле 5 чыл ажылдаан башкылар киришкен. Аңаа алды аныяк башкы боттарының шилип алган мергежилинге бердингенин, уран талантызын, угаан-билиин көргүзүп, белеткенгенин чаңгыс чер-чурттугларынга бараалгаткан.

Мөөрей кончуг нарын айтырыглардан тургустунган-даа болза, аныяктар кандыызынга-даа торулбааннар. Конкурс киржикчилери боттарының чазап кылган, даараан, аргаан чүүлдерин көргүскениниң соонда, аукционга чонга саткан. Эң-не «алдын холдуглар» Артур Кара-оолович биле Сергей Сатович дээрзин жюри демдеглээн.

«Башкы-94»-түң тиилекчизи кылдыр Юната Даш-ооловнаны жюри-даа, зал долдур олурган чон-даа бир үн-биле демдеглээн. Ол кандыг-даа айтырыгларга торулбаан, бодунуң башкы деп адынга төлептиг болган. Тиилекчиге өртектиг белектерден аңгыда, койгуннарны тус-туста берген.

Конкурсту удуртуп турган башкы Хандываа Мачылаевна чечен-мерген сөстери-биле улусту хей-аът киирип хөгледип турганы база эге класс башкыларының баштак солун ырларны бадырып турганы көрүкчүлерге дыка солун болган.

Рада БЕЛЕК.
Улуг-Хем кожууну.

ЭСТИП ЧИДЕ БЕРБЕЗИН ДЭЭШ...

Сөс кырында тыва дылды камгалаар, ооң грамматикалыг тургузуун сайзырадыр, сөс составын байыдар дугайында хөй-ле эштер аажок сагыш човап бижип турар. Херек кырында чиктии-ле аажок кижилер база бар. Скандинав чурттары канчап 2-3 күрүне дылдарлыг-дыр. А Тывага орус дылды база күрүне дылы кылыр херек деп саналдап турарлар-даа бар. Ам скандинав чурттарын өттүнүп эгелээривис ол бе? Ындыгларга сүмем бо: улуг орус дыл силерниң дыргак каразы хиредаа дузаңар чокта сайзырап, тургустунуп келген, ынчангаш ол дугайында хөй-ле сагыш човаан хереэңер чок боор. Оон ыңай база бир айыыл бар — ам орус дылды күрүне дылы кылыптар болзувусса, ындында-ла хөнүп чадап турар тыва дылывыс шуут чиде берип болур. Мен мынчаар бодаар-дыр мен.

Бир кезек үелерде тыва школаларга тыва дыл шагы дыка эвээш, а орус дылдың мырыңай 10-12 шактар чедип турду. Ол хиреде онза орустай берген өөреникчилер-даа турбады.

Тыва школаларга бүгү-ле лозуң-плакаттар, чарлалдар, хуралдар шупту орус дыл кырынга чоруп турган. Библиотекалар безин орус чогаалчылар, эртемденнерниң аттары-биле адаттынып тургулаан болгаш ам-даа ындыг.

Өөреникчилери-даа, башкызы-даа, ному-даа шупту тыва турда безин, ыяап-ла орус дыл кырынга башкылаар ужурлуг турду. Ам ындыг школа чок дээрзинге шуут бүзүреп турган кижи мен, ынчалза-даа чоокта чаа Тандының Успенка школазының директору Уван-оол Топтуг-оолович Монгуш-биле чугаалажырымга, ында өөредилге килдизиниң эргелекчизи школаларда бүгү-ле чүвелер чүгле орус дыл кырынга турзун дээр эрги хөөннүг кижи болду. Чамдык башкыларда ам-даа тыва дыл чугула эвес, а чүгле орус дылды чугулалап хүндүлээр дээр кижилер база бар ышкажыл.

Нацияның бир дугаар ылгавыр демдээ — оон дылы. Танды-Уланы дургаар чурттап турар кезек кижилерниң кештери сарыг, баштарының дүктери кара болганы-биле эвес, а олар тыва дыл кырында чугаалажып турары-биле тывалар, тыва нация болуп турар. Ынчангаш дылын арыг, чараш тургузары нацияның бодунуң хевир-дүрзүзүн безин арыг тургузары оон хамааржыр.

Чамдык, чүгле тыва дыл кырында ажылдар күүседип, доктаалдар бижип, шиитпирлер үндүрүп, илеткелдер кылып, кижилер өөредип, чогаалдар бижип чоруур даргаларның, башкыларның, чогаалчыларның-даа ажы-төлү бодунуң-на ада-иезиниң, адазының азы иезиниң дылын билбес болгулаар. Бичии кижилерде кандыг буруу турар, төрел чонунуң төрээн дылын бичии-даа хүндүткел чок көрүп турарында. Ажы-биле чугаалаарга, тыва нацияны довуракче борай теп турар кижилер-дир. 2-3 чыл бурунгаар бир-ле солундан мындыг чүүл номчаан мен. 1926 чылда ССРЭ-ге 194 нациялар болгаш улустар (нация болурунга кандыг-бир демдээ четпес, колдуунда-ла Соңгу чүктүң чону) санаттынып турган болза, 1976 чылда 101 нациялар болгаш улустар арткан. А 93 нацияларның болгаш улустарның канчап барганы ол? Олар дээрже-даа үне бербээн, черже-даа кире бербээн, а кужур иезиниң боду-биле кады төрүп бергени төрээн дылын оскунганы-биле ам нация туржук, аңаа улус-даа болур хире төлеви чок болганнары ол-дур. Ынчангаш дыл дугайында чугаалап тура, ол дылда чугаалажып турар бүгү чоннуң салым-чолунуң дугайында чугаалап турар мен дээрзин кижи бүрүзү медереп билзе чогуур.

Ам тыва дылдың тайылбырлыг словарын чогаадып турар чүве болганда, ооң тургузукчулары чон-биле сырый харылзажыр херек. Чаңгыс сөстү безин диалект аайы-биле аңгы-аңгы адаар болгай бис. Чижээлээрге, солуннарда коңгулуур, дошпулуур кылдыр бижип турда, а мен Хемчик аялга-биле коңгулдуур, дошпулдуур деп ыткыр «д» немеп бижип турар мен. Мээң-даа чазып турарым чадавас, ынчангаш моон шыныын тыпса чогуур.

Монгуш ЭРГЕП.
Башкы.

ЧАА ДИЛЭЭШКИННЕРНИ ТЫВАР

Бүгү чуртта, Тывада рынок харылзааларының кидин түлүк хайнып турар үези бо деп билир бис. Ийе, 1993 чылдың январь 1-ден эгелеп көдээ суурларда культура албан черлерин районнуң культура килдизиниң балансызынче киирер дугайында Чазак доктаалы үнген болгай. Ында айыткап турары-биле алырга, тус-тус культура албан черлерин, көдээ Культура бажыңнарын, клубтарны, библиотекаларны оларны ажыглап турган бүдүрүлге черлери, совхозтар ооң долу дериг-херекселдери-биле культура килдизинче шилчидер кылдыр көрген. Херек кырының дүрүм-саавырын ёзугаар барымдаалаар чүве болза, чаңгыс-даа көдээ Культура бажыңын бистиң килдистиң балансызынче киирери болдунмас. Ынчалза-даа көдээ Культура бажыңнарын барык-ла дөрт каналары-биле кады документ ёзугаар хүлээткен болган. Шак ындыг юридиктиг документ-биле ажыл-агыйлар, совхозтар культура одагларын ашкарар-чемгерер, ажаап-кадагалаар хүлээлгеден амырлыг шүлээни-биле адырлып алганнар. Ындыг-даа болза культура одагларынга материалдыг боттуг дузаны көргүзүп келген ажыл-агыйлар дугайында чугааны сөөлзүредир кыла бээр мен. Кожуун иштинде 9 культура одааның ужу 1993 чылдың эгезинде кышкы үеге белен эвес болганындан ажылдавайн турганнар. Ол дээрге Бай-Талдың, Кызыл-Дагның, Ак-Чырааның культура одаглары-дыр. Олар кожуунда эң улуг дээн культура албан черлери дээрзин билир бис. Ол төптер ажылдаваска байдал дүвүренчиг болбастың аргазы чок.

Бай-Тал көдээ Культура бажыңының одалга системазының капитал септелгезиниң схема төлевилелин Культура яамызынга июль айда кылып бадылаткан, чогуур херек материалдарны тып, клубка чедирген. Одалга системазын клубче чыпшыр туткан, ону суг агымы-биле ажылдаар кылдыр күүсеткен. Ында чугайны, шилди, хөмүрнү дүжүрген. Улуг хемчээлдиг соңга көзенектерин шилге таарыштыр бичиилеңир эде кылган. Амгы үеде Культура бажыңының чылыдылга системазы доктаамал ажылдап турар.

Хөй акша-хөреңги, материалдар тывылбазы-биле шуут хагдынарының кырынга келген «Тэли» совхозтуң төп салбырында Культура бажыңынга ханы черден суг сордурар «Глубинный ЭЦВ-10» марканың электронасозун тыпкаш, ону кран-биле көдүртүп, солуп алган, одалга системазын септеп доозкан. Клубтуң ишти-даштын чугайлаткаш, соңга шили, чугай, хөмүрнү дүжүрүп берген. Клубтуң кырын гудроннап, шлактап, бетоннаар ажылды кылып чоруткан. Ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар тургустунган. Ынчалза-даа ажылды бо хире күүседип берип турда-ла, Ак-Чырааның чону олче келбес боор турары дыка хомуданчыг.

Кызыл-Дагның Культура бажыңынга «2К-6» маркалыг суг чүгүртүр насосту, соңга шилин, электролампаларны, чугайны, кадагны хандырып берген. Хөмүр кажаазы кылыр дилиг материалдары-биле совхоз дирекциязы хандырган. Мону эки деп черле демдеглээр. Септелге ажылдарын боттарының күжү-биле кылып чоруткан. Маңаа Культура бажыңының директору Монгуш Санчаа кызымак удуртукчу болганын демдеглээр херек.

Кара-Хөлдүң көдээ Культура бажыңынга чугай, шифер, соңга шили, хөмүр чедиртинген турган, ынчалза-даа одалга үези чаа-ла эгелеп чорда, хөй чылда бараан боор келген эрги суугузу чугалап, отка чидиртип өрттенгениниң түңнелинде, ажыглалдан үнген болган. Ук ажылды дарый хемчег алганы-биле амгы үеде одалга системазы катап тургустунган. Культура бажыңы чоннуң дыштанылгазын организастаар ажылын уламчылап эгелээн.

Найырал суурда Культура бажыңынга биче хемчээлдиг септелгени чоруткан. Ээр-Хавак көдээ клувунда ында-хаая-даа бол, культурлуг хемчеглер эртип турар. Аңаа кандыг-даа ажылды чорудуп болурунуң аргазы бар.

Шуй суурда Культура бажыңынга моон мурнунда сугну машина-биле эккеп ап турган, ол дээш акша-төгерик чарыгдаттынып келген. Бо берге үеде ол улуг чарыгдалдан адырлып, кудукту кылдырткан.

Культурлуг хемчеглер талазы-биле бо көдээ Культура бажыңы кожуунда дээрелерниң бирээзинге санадып турар.

Культура болгаш амыдырал

Ооң тодаргай чижээнге Шуй школазынга ачы-буян өргүүлү кылырының хүнүнүң, ийистерге тураскааткан сценарийлиг кежээниң эрткенин чугаалап болур. Бир солун чүве чүл дээрге, тус черниң культура ажылдакчылары арат, тараачын ажыл-агый удуртукчуларын бо ажылче хаара тудуп, культурлуг хемчеглерниң деткикчилери кылдыр оларны киириштирип турары болур. Ол деткикчилер акша-төгерик шаңналының орнунга хой, өшкүнү тыпсып келген. Бо бүгү культурлуг болгаш организастыг хемчеглерни аныяк специалист Долаана Доскаарның чогаадыкчы инициативазы-биле боттандырып турар, ону черле мактавас арга чок.

Бистиң Бай-Тайга кожууннуң культура килдизиниң чанында «Аялга» агиткультбригада бар. Ол — республика иштинде ады-сураа үнген билдингир чогаадыкчы бөлүк. Шынап-ла, агиткультбригадада «Аялганың» 1985 чылдан бээр-ле республика чергелиг көрүлделерге шаңналдыг черден душпейн келгенин билир бис. Моон кол чажыды чүдел дээрге, Хүлер Сапына, Андрей Өпей, Антонина Хертек, Маадыр Монгуш, Варвара Хомушку, Марый-оол Сат, Казырыкпай Байлаң-оол оларның найыралдыг, демниг ажылында.

Районнуң Культура бажыңы (директору Дилак Б. О.) эрткен чылдың дургузунда элээн хөй темалыг кежээлерни, конкурстарны организастап эрттирген. Ооң иштинде «Че-ве, адалар», «Амыдыралдың туткан ачы-буян херээженде» деп дыштанылга кежээлерин, театр неделязы, кожамыктар көрүлдези, «Хемчиивисти алгап ырлаал» деп композиторларның хөгжүм хүннери, Ээр-Хавак сүт-бараан фермазының 30 чыл оюнга тураскааткан концерт, кожуун наадымынга көргүскен культура, библиотека, уран чүүл школазының каттышкан концерти, Тываның улустуң чогаалчызы С. Б. Пюрбюге, ооң 80 харлаанынга йөрээл болдурган кежээлер көрүкчүлерниң үнелелин алгылаан. «Суурувус төөгүзү» деп улуг назылыгларга тураскааткан дыштанылга кежээзи чоннуң сонуургалын хайныктырган. Чоокта чаа культура килдизиниң чанында «Мөңгүлек» чечен чогаал каттыжыышкынының 10 чыл оюнга тураскааткан «Тыва поэзия» хүннерин кожууннуң суурларынга Кызылдан, Барыын-Хемчиктен, Ак-Довурактан чалаткан аалчыларның киржилгези-биле эрттирген. Черле ынчаш, кожууннуң культура одаглары эрткен чылын багай эвес ажылдааның демдеглеп тура, четпестер ам-даа барын айтыры артык эвес. Баазазында туруп турар техниктиг база хөгжүм херекселдеринге камналга чогундан үнелиг чүүлдер үрелип, чидип турар фактылар бар. Килдистиң талазындан бо ажылды кичээнгейге ап, хемчеглерни ап чоруткан, ындыг-даа болза оларның когу үзе шиитпирлеттинмейн турар. Ынчангаш бо чылын ол четпестерни чайладырынче угланган ажылды чорудар апаар.

Районнуң Культура бажыңында тускай ортумак эртемниг 4 специалистер бар, ынчангаш шыырак специалистер ам-даа негеттинип турар. Чүге ынча деп тур сен дээр болза, Хову-Аксынга болган республиканың эстрада көрүлдезинге, Кызыл хоорайга болган шоу-концерттерге киржири-биле ынаар аъткарар эстрада хөгжүмчүлери чок болган.

Тээлиде уругларның уран чүүл школазы 310 өөреникчилиг, 8 салбырлыг. Бир салбырда-ла ортумаа-биле 40 кижи бар. Тодаргайлаарга, ниити ыры, хореография, чадаган, хөөмей, кларнет, домбра баян, фортепиано класстары-дыр. Уран чүүл школазының ниити материал-техниктиг баазазы өске кожууннарның мындыг школаларынга деңнээрге черле шору. Бо школаның доозукчулары Кызылдың уран чүүл училищезинде улай өөренип турар. Бо чылын училищени 2 пианист, 1 саксофонист доозуп келир. Бо школада өөредилге-кижизидилгелиг ажыл эки деңнелде турар-даа болза, сөөлгү чылдарда баянист мергежилдиг сургуулдар эвээжээн. Ынчангаш өскүс-чавыс база ада-иезиниң шалыны кудукту деңнелде уругларны баян класынга дадывыр чокка өөредир хемчегни алыры күзенчиг. Баянистер белеткээри чүгле бо школаның айтырыы эвес, а харын Кызылдың уран чүүл училищезиниң кол сорулгазы апарган. Хөгжүм херекселдерин школа тыптынып ап турза-даа, ам-даа чогуур негелдеге дүүшпейн турар. Бо талазы-биле дузаны көргүзээри негеттинип турар.

Тээлиниң Х. К. Тойбухаа аттыг чурулга школазының баазазын тускай төлевилел ёзугаар кылган. Бо школаны дооскан, 6 кижи Кызылдың уран чүүл школазында амгы үеде өөренип турар. Чаа школада, делгем класстарда туруп турар-даа болза, ниити школаның дериг-херекселдери, каасталгазы чогуур деңнелге четпейн турар. Бо ажылче өөреникчилерни организастап, практиктиг ажылдар кылдыр дериглге-каасталгага киириштирип чаңчыктырар болза эки. Үндүрер чарыгдалдарга хамааржыштыр тускай смета болгаш эскизтер төлевилелин Тываның Культура яамызынче киирген бис, дузаны көргүзээр болган, бо чылын ол боттаны бээр боор.

Төпчүткен библиотека системазы-биле кады кожууннуң уруглар библиотеказы солун ажылдарны эрткен чылын чорудуп келген. Чижээ, «Рынок үезинде садыглап болгаш ажылдап өөрен», Тываның улустуң чогаалчызы С. Пюрбюге тураскааткан «Шүлүкчү, прозачы, чогаалчы» деп темалыг кежээлерни, чоннуң чаагай чаңчылдарынга хамааржышкан стендилерни кылып турары черле онзагай. Эрткен чылын Тес-Хемниң, Улуг-Хемниң бөлүк культура, библиотека болгаш уран чүүл школаларының башкылары арга-дуржулга солчуп келгеш, төпчүткен библиотеканы, чурулга, уран чүүл школаларын көрген, культура ажылын сонуургап, эки чүүлдер хөй-дүр деп үнелелди берген.

Кожуун иштиниң чонунуң культурлуг дыштанылгазын ажыктыг, солун кылдыр эртирери-биле культура ажылдакчылары моон соңгаар-даа чогаадыкчы чаа дилээшкиннерни кылырлар.

Борис ЧАМБЫТ.

Бай-Тайга кожуун чагыргазының культура, кино болгаш туризм килдизиниң эргелекчизи.

ПЕНСИЯ НАЗЫНЫ ЧООКШУЛААННАРГА

Экономиктиг реформа бистиң хүн бүрүде амыдыралывысче улам ханылап кирген тудум, күш-ажыл рыногунда доктаамал турум байдал чоорту чидип, дыка хөй ажылчын кижилер албадал-биле боттарының чаңчыккан ажыл-ижинден хосталып үнүп, ажыл чок артып каап турар.

Чамдык бүдүрүлге черлери саң-хөө байдалы кошкак болганы-биле хоозурап, буурап дүжериниң кырында келгеш, боттарының бүдүрүлге структуразын эде көрүп, кылыр ажылының хемчээлин эвээжедип, ажылчыннарының база албан-хаакчыларының санын, штадын албадал-биле кызырып турарлар.

Бистиң Өвүр кожуунга 1993 чылда бүдүрүлге черлерин, көдээ ажыл-агыйда совхозтарны эде организастап, чамдык черлерге хуужудулганы чорутканның түңнелинде, 42 кижи ажылдан хосталып үнгеш, күш-ажыл рыногунче кирген. Оларның иштинден 24 кижи кожуунда күш-ажыл болгаш чонну ажылга тургузар төптен ажыл тыпчып бээри-биле дуза дилеп учётка туруп алганнар.

Албадал-биле ажылдан хосталып үнген кижилерниң хөй кезии назы-хары улгады берген хамаатылар болуп турар. Черле ынчаш, бүдүрүлге черлериниң удуртукчулары, ында профэвилел комитеди-биле, күш-ажылчы коллективтиң чөвүлели-биле штат кызырлыышкынынга кымны таварыштырып болурун эки сайгарып, дугуржуп албайн, бир-ле дугаарында аныяктарны база назы-хары дөгүй берген кижилерни кызырылдага таварыштырып турары чөптүг эвес.

Кызырылдага таваржып турарларның хөй кезии херээжен хамаатылар болуп турар. Бо берге болгаш нарын үеде аныяктарны база назы-хары дөгүй берген хамаатыларны тааржыр ажыл-биле хандырып, ажылга тургузары — чидиг айтырыгларның бирээзи. Ынчангаш чамдык аныяктарны, мергежили бар-даа болза, эргежок чугула мергежилге түр курстарга эде өөреткеш, ажылга сайгара тургузуп турар бис. 1993 чылда профессионал өөредилге черлеринге 24 аныяк кижини өөреттивис. Оларның иштинден чүгле 8 кижини ажылга тургускан.

А назы-хары дөгүй берген хамаатыларга кожууннуң күш-ажыл болгаш чонну ажылга тургузар төптен кандыг деткимчени берип турарыл? Бир-ле дугаарында, доктаамал ажыл тывылбас-даа болза, оларны түр када хөй-ниити ажылдарынче хаара тудуп, бир-ийи-даа ай иштинде акша ажылдап алыр аргазын көрүп турар бис. Чайгы үеде назы дөгүй берген хамаатылардан 6 кижи хөй-ниити ажылынга киржип, 282 ажыл хүнүн ажылдаан.

Ажылдан хосталып үнген назы-хары дөгүй берген хамаатыларга ажыл чок дээш дузаламчы акшаны (пособиени) төлеп турар. Ону чүгле бир чыл иштинде төлеп болур аргалыг бис. Бистиң учедувуста турар назы-хары улгады бергеннерден 5 кижи пенсия назыны чоокшулаан, пенсияга чедир 2 чыл арткан хамаатылар турду.

Олардан 2 кижи ажыл чок дээш пособие ап тургаш, назы-хары четкени-биле пенсияже үне бердилер. Кожуунда күш-ажыл болгаш чонну ажылга тургузар төп 3 херээженге эртежик пенсия тыпсырының дугайында саналды социал камгалал килдизинге киргеш, пенсияже үндүрген.

Назы-хары пенсияже чоокшулай берген чамдык хамаатылар күш-ажылдың сагылга-чурумун үрээш, ажылдан үндүрткен азы бодунуң туразы-биле ажылдан үнүп алгаш, тояап чоруп-чоруп келгеш: «Мени эртежик пенсияже үндүрүп көрүңер» — деп учётка туруп алыры-биле чедип кээрлери база бар. Ол хоойлу-дүрүмге таарышпайн баар.

Пенсия назыны чоокшулаан хамаатылар кажан ажылдап турган черинге штат кызырлыышкынынга таваржы берген болза, ийи неделя хуусаа иштинде кожуунда күш-ажыл болгаш чонну ажылга тургузар төпте учётка албан туруп алыр ужурлуг. Тааржыр ажыл тыпчып бээри-биле ол төп силерге бүгү тала-биле дузалаар.

Учётка туруп алыры-биле мындыг документилер херек: паспорт, күш-ажыл дептери, ажылдап турган чериңерден ажылдан үнгениниң дугайында дужаалдың шынзыткан хоолгазы, өг-бүле байдалының дугайында шынзылга, ажылдап турган черинге сөөлгү ийи айда ап турган шалыңының дугайында шынзылга.

Учётка туруп алганыңар соонда тааржыр ажыл тывылбас болза, ажыл чок дээш пособиени тыпсыр. Ону бир чыл иштинде алыр аргалыг силер. Үр үениң иштинде тааржыр доктаамал ажыл тывылбас болза, кожуунда күш-ажыл болгаш чонну ажылга тургузар төп «РСФСР-ниң чонун ажыл-биле хандырар дугайында» Хоойлунуң 35 дугаар чүүлүнүң 2-ги кезээнге дүүштүр кожууннуң социал хандырылга килдизинге эртежик пенсияже үндүрери-биле сүмени, саналды киирер. Ынчангаш эртежик пенсияже үнер арга силерде бар.

Танов МОНГУШ.

Кожууннуң күш-ажыл болгаш чонну ажылга тургузар төвүнүң директору.

Санкт-Петербургтуң массалыг информация чепсектериниң дыңнадыы

САНКТ-ПЕТЕРБУРГ. (РосИТА—СЧТА-ның корреспондентизи **Виктор ГАНШИН**). Неваның эринге 1978 чылдан бээр ындыг таварылга болбаан деп «Санкт-Петербургские ведомости» солун бижээн. Ынчан кывар-чаар материалдарның артыкшылын дарый сайгарып-саарыптар кижилерге тускай шаңнал тыпсыр турган. Амгы үеде бензин бизнезиниң, бензоколонкаларның ээлеринге ындыг шаңналды кым-даа аазавайн турар. Ынчалза-даа Кириштиң нефть болбаазырадыкчылары бүгү талаларже дүвүрээзинниг медээлерни чорудуп туруп берген: кывар-чаар материалдар чыглып чыдып берди, дүрген кээп алыңар. Нефтебаазалар кывар-чаар материалдар-биле долу турда, ону кайнаар сөөртүр боор. Чоокта чаа-ла бензин мырыңай чедишпейн турду, ам ону каар, салыр чер мырыңай тывылбайн турар апарган таварылгада, ооң ээлери өртээн чиигедир үе келгени ол эвес бе?

* * *

«Вечерний Петербург» солун эрткен чылын хоорайда үндүрүг албанының ажыл-чорудулгазының түңнелдерин дыңнаткан. Ол бюджетке бир триллион 431 миллион рубльди берген болуп турар. 1992 чыл-биле деңнээрге он катап хөй. Ооң-биле чергелештир коммерция структураларының мөге адрестерге азы район администрацияларынга кайы-хамаанчок бүрүткедир чоруу шыңгыы шаптараазынны болдуруп турар. Ылаңгыя чаңгыс адреске он муңдан ажыг организацияларның бүрүткедип алганы, оларның ажылдакчыларынга үндүрүг албанын тып алырынга бергелерни таварыштырып турар.

* * *

«Смена» солун хоорай Хуралынга соңгулдаларның бүдүүзүнде байдалды анализтеп көргеш, дараазында түңнелди үндүрген: депутаттың кандидаттарынга сес чүс кижи бүрүткеттирген. Ортумаа-биле округтар аайы-биле алырга, ондан чээрби ийи чедир кижи болуп турар. Оларның хөй кезии эр улустар. Кандидаттарның социал байдалын өөренип көөрге, оларның хөй кезии-ле албан-хаакчылар, бизнесменнер, дээди, тускай ортумак өөредилге черлериниң, школаларның башкылары болуп турар. Чогаадыкчы интеллигенцияның болгаш массалыг информация чепсектериниң ажылдакчыларының саны хөлчок эвээш.

БОТТАРЫ ЭМНЕТТИНЕРИНИҢ УРЖУУ

МОСКВА. (РосИТА—СЧТА-ның медээзи). Сочиниң Лазаревск районунга кодур аарыын ада-иелер боттары эмнеп турганының түңнелинде үш бичии чаштар оон хораннанган болуп турар. Уругларның ада-иелери кешке чаар чүүлдерниң холуксаазын боттары белеткеп кылып алгаш, кодурлай берген уругларынга чаап турганындан чаштарның кежи улам кедерей хуулгаш, хораннанганындан олар амы-тынындан чарылган болуп турар. «Известия» солун тус черниң парлалгазынга үнген материалдарга үндезилээш ол дугайында дыңнадыгны кылган.

Сочиниң Лазаревск районунуң прокуратуразы кеземче херээн оттурган. Ооң-биле чергелештир прокуратура ада-иелерниң харысалга чок, чуду-кара, кайы-хамаанчок чоруунуң фактыларын илередип айытпышаан, хоорайның аптекаларында чонга эргежок чугула эм аймааның чедишпейн турары кижилерни арга чадаарда боттары эмнеттинер чорукче ала-чайгаар-ла албадап турар деп айыткан.

ЧОННУҢ ХЕЙ-АЪДЫН КӨДҮРЕР

Үнүп келген Ыт чылында кожуун, суур, суму чагыргаларының структуразында кандыг өскерлиишкиннер болурунуң, кожууннуң экономиктиг, социал хөгжүлдезин экижидер талазы-биле кандыг хемчеглер ап чорударының дугайында база чамдык үлетпүр бүдүрүлгелерниң эрткен чылгы түңнелдери-биле таныштырып бээри-биле бистиң корреспондентивис Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК Тес-Хем кожууннуң чагыргазының чамдык харысалгалыг ажылдакчылары-биле беседалашкан.

Людмила Эртинеевна Монгуш, кожуун чагыргазының даргазының экономика айтырыгларының талазы-биле оралакчызы:

— Бир-ле дугаарында суур, суму чагыргаларының ат-алдары улгадып, ролю бедиир апаар. Суур, суму чагыргаларының даргалары ийи оралакчылыг турар.

Бирги оралакчызы экономиканы харыылаар, ийигизи чоннуң социал айтырыглар талазы-биле оралакчызы болур. Суур, суму чагыргалары 10 кижи штаттан тургустунар. Сумунуң девискээринде турар бүгү-ле албан черлери, ажыл-агыйлар суму, суур чагыргазының эргезинге турар. Харын-даа совхоз директору чагырга даргазының экономика айтырыгларының талазы-биле оралакчызы болуру магатчок.

Кожуун төвүнде уруглар албан черлери, бүдүрүлгелер, эмнелге, Культура бажыңы суур чагыргазының удуртулгазынга апаар. Суур, суму чагыргазының даргаларының эрге-хүлээлгелери улгадып, харысалгазы бедиир. Кожуун чагыргазының структуразынга база өскерлиишкиннер болур. Аныяктар айтырыының талазы-биле ТР-ниң Президентизиниң чөвүлекчизин, назы четпестер-биле ажыл чорудар база өг-бүле, ие-чаштың эрге-ажыын камгалаар талазы-биле килдистерни тургузарын көрүп турар.

— Эрткен чылдың чамдык түңнелдерин, бо чылдың сорулгаларын чугаалап берип көрүңерем, Людмила Эртинеевна.

— Эрткен чылдын чамдык түңнелдеринге доктаап, бо чылдың сорулгалары-биле таныштырып көрейн. Бо чылын кожуун төвүнде спорт залды, Берт-Дагда 140 олуттуг ясли-садты, Ү. Шынаада магазинни, райкуускомнуң эрги бажыңын, тос өрээлди ажыглалга киирер, чедир туттунмаан тудугларны доозар.

Арат ажыл-агыйлыгларга деткимчени көргүзер, биче бүдүрүлгелерниң, кооперативтерниң ажылын шуудадыр. Эрткен чылын чамдык бүдүрүлгелер, кооперативтер харысалга чок ажылдаан. Чижээ, «Хайыракан» (Ч. Доржу) кооператив кожууннуң төп кижи эмнелгезиниң чуртталга бажыңнарының тудуунуң акша-төгериин кереэ ёзугаар ап алган, а херек кырында ук бажыңнар ажыглалга кирбээн. Ук кооператив үндүрүг инспекциязы-биле база санашпаан.

Мурнуку чылдарда Шуурмактың ыяш белеткээр пунктузу, Тес-Хемниң ажыл-агыйлар арасында көжүп чоруур механизастаттынган колоннасы республика өнчүзүнге хамааржып турган, ажыл-агыйы буурап, сандараан, а бо чылдан эгелээш кожуун чагыргазының өнчүзүнче шилчип турар. Септелге-тудуг участогу душкени-биле Самагалдай суурда 140 олуттуг ясли-сад тудуу ара соксаан. Кожууннуң хереглекчилер ниитилели республиканың хереглекчилер эвилелинге 80 ажыг млн. рубль өрелиг. Ынчангаш кожууннуң чонун аъш-чем, чугула хереглелдиң бараанныры-биле хандырар талазы-биле бергедээшкиннерге таваржып турар. Кожуунда хуу садыгларның саны көвүдеп турар. Хуу садыгларже кирген акшаның хөй кезии кожуундан дашкаар үнүп турар. Бо чорук кожуун иштинге акша эргилдезинге шаптараазынны тургузуп турар.

Эрткен чылын белеткелдер конторазы 22 млн. 200 муң рубльдиң продукциязын чонга саткан. Ооң иштинде 41 тонна эътти, 11,5 тонна дүктү, 4,8 тонна сүттү садып сайгарган. Колбаса кылыглаарының цегин ажылдадырының белеткел ажылдарын чорудуп эгелээн. Амыдырал хандырылга комбинадың, ооң суурларда салбырларын хуужутканы улуг частырыг болган. Амгы үеде чүгле даараныгла цеги ажылдап турар. Чонга ачы-дуза чедирер талазы-биле айтырыг кожуунда дүвүрээзинниг байдалда. Хөй адырлыг коммунал ажыл-агый бүдүрүлгезиниң баазазы чок. Машина тургузар гаражы, дериг-херекселдер шыгжаар складтары-даа чок. Чунар-бажыңның бир талазында турар хеп чуур черниң 7 машиназының чүгле ийизи ажылдап турар.

Бүгү-ле совхозтар карыылгалыг ажылдап турарындан, акшаландырыышкын өй-шаанда болбайн турарындан септелге-техниктиг бүдүрүлге чери база-ла орулга чок ажылдап турар. Орук-септелге-тудуг участогунуң ажылы чаа-ла шуудап турар. Сүт заводунуң бүдүрген продукциязының өртек-үнези кончуг улуг, чүгле эмнелге, уруглар албан черлери сүттү ап турар. Сүт кухнязы кара чаңгыс Самагалдай суурда ажылдап турар.

— Банкылар салбырларының ажылы кандыгыл?

— Банкылар салбырларының ажылында четпестер бар. Акша эргилдези чогумчалыг чорбайн турарындан пенсия, дузаламчы, шалың акшазы өй-шаанда үнмейн турар. Чамдык араттарның чээлиге алыр акшазы ай-айы-биле бердинмейн турар. Ажаалга банкызының Самагалдайда салбыры эрткен чылын чонга узун хуусаалыг 9 млн. кыска хуусаалыг 53 млн. 776 муң рубльди чээлиге берген. Эң-не эпчок, берге чүүл — албан, бүдүрүлге черлериниң ажылдакчыларының ай санында шилчидип турар шалың акшазындан 6 хуууну ап турары. Санажылга чеги дээш база-ла төлээр.

Кожууннуң чамдык бүдүрүлге черлериниң эрткен чылда ажыл-агыйының түңнелдеринге, сорулгаларынга доктаадым. Ынчангаш бо берге, харысалгалыг үеде чоннуң хей-аъдын көдүрүп, ооң идепкейлиг чоруунга даянып, бүгү-ле черниң чагырга черлери чон-биле сүмележип тургаш, чаңгыс демниг ажылдаарын амыдырал негеп келген.

Орус-оол Сайын-Белекович Орус-оол, кожуун чагыргазының даргазының социал политика айтырыгларының талазы-биле оралакчызы:

— Кожуунда 2215 кижи пенсия, дузаламчы акша ап турар. 1993 чылда социал фондудан студентилерге 80 муң, пенсионерлерге 78 муң, уругларның чайгы дыштанылгазынга 30 муң, бот кырганнарга 179 муң, байырлалдар үезинде пенсионерлерге 200 муң рубльди тус-тузунда үндүрүп берген. Амгы үеде кожуунда пенсияның ортумак хемчээли 49620 рубль болуп турар. Эрткен чылын пенсия, пособиеге 340 млн. 734 муң рубльди төлээн. Инвалид кырганнарга 5 халас путевканы берген. Кожуунда акша эргилдези чогумчалыг чорбайн турарындан пенсия, пособие, шалың акшазы саадап үнүп турар.

Чоннуң социал амыдыралын чугаалап, сайгарып тура, кадрлар айтырыынга доктаап көрейн. Кожуунга дээди эртемниг 36 эмчи херек, а бо хүнде 11 эмчи бар. Херээженнер эмчизи, хирург чок. Бүдүн кожуунда чаңгыс-ла уруглар эмчизи ажылдап турар. Башкы кадрлар база чедишпейн турар. Ийи чыл иштинде улус судьязы ажылдавайн турган.

Иван Хелеевич Суваан, херектер эмгелелиниң эргелекчизи:

— Эрткен чылын кожуун чагыргазының коллегия хуралдарынга 15 чүүлга айтырыгларны сайгарып чугаалашкаш, чогуур доктаалдарны хүлээп алган. Доктаалдарның күүселдезиниң талазы-биле коллегия, аппарат хуралдарынга дыңнап турган. 10 доктаал хыналдада туруп турар, а 5 доктаалды хыналдадан дүжүрген. Ырак-узак О. Шынаага көжер коллегия ийи катап хуралдаан, тус чер чагыргазынга практиктиг дузаны көргүскен. Чыргаланды, Шуурмак, Берт-Даг чагырга черлеринче кожуун чагыргазының харысалгалыг ажылдакчылары үнүүшкүннерни кылып, ында турар күш-ажылчы коллективтер-биле ужуражылгаларны организастап турган.

ДИЛЕГ

Билдинмес маргылдаалыг айтырыг тургустунуп келгени-биле бо чагааны «Шынче» бижип олур мен. Өг-бүлевис иштти хөй болгаш, 1992 чылда 25 чыл иштинде ажылдап келген организациязындан өөм ишти ийи аал чурттаар бажың садып алган.

Кожаларывыс кудумчу ажылдыр черде чаа бажың тудуп алгаш, ынаар көжүп кире бергеннер. Ол үеде бажың-балгадын организациялар боттары харыылаар, билир турган чүве. Ынчан чүгле бистиң эвес, элээн бажыңнарны садыпкан турганнар. Бажыңывыстың бир талазынга мурнуку херээжен кожавыс бодунуң төрели болур аныяктарны олуртуп кагдылар.

Бо бажыңны бүдүнү-биле садып алдывыс дээривиске, эрги херээжен кожавыс алгыкышкы-биле барган. Эр кожавыс харын-даа эпчоксунуп, кадайын соксадып турду. Ол аныяк уругларга чүвениң ужур-чөвүн база тайылбырлап чугаалаан бис. Оон бээр ам ийи чылдың нүүрү эртип бар чор.

А ол үеде удурланмайн турган эр кожавыс ам кээп:

— Мен чурттап турган мен. Мен билир мен. Силерниң кандыг-даа саазыныңар херек чок! — дээр болду.

Чаа тудуп алган бажыңын эрткен чылын бир организацияга садыпкаш, боттары арат ажыл-агыйы ажыдып, хоорай кыдыы черде 2 бажың тудуп алган.

Бажыңывыс бир талазында аныяк кожаларывыс чурттавышаан.. Бо черниң шүүгү даргазындан сүме алыры-биле өөм ээзи чедип, документизин көргүзерге, дарга тургаш:

— Силерде бажыңны алыр эргеңер чок. Ол үеде кожаларыңар чөпшээрежип-даа турду ыйнаан — деп харыы берген. Ол шын бе? Элдеп харыы.

Бир эвес кожаларывыс чаа бажың тудуп, ынаар көже бербээн болза, мындыг чүве үнмес турган. Азы бо бажыңны ол үеде саткан кижилер шын эвес кылганы ол бе? Амгы үеде ол организация хуужуттуна берген. Ол үеде удуртуп турган даргазы-даа чок. Шупту чаа кижилер бар. Ол үеде бажың хуужудулгазы деп чүве-даа турбаан-на болгай.

Бажыңның чер девискээри бистиң адывыс кырында. Ам чүнү канчаар улус боор бис?

Елизавета МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯДАН: Чадаана хоорайның Рабочая кудумчузунда 21 дугаарлыг бажыңның ийиги квартиразында чурттап турар Елизавета Монгуштуң дилээн хоорай чагыргазы, ында бажың хуваар комиссия сайгарып көргеш, харыызын дыңнадырын дилединис.

Амгы рынокче шилчилгениң берге үезинде хамаатыларның негелде, хомудалдарынга кичээнгейлиг болурун, оларны өй-шаанда шиитпирлээриниң талазы-биле дарый хемчеглерни алырын тус чер чагыргаларындан амыдырал негеп турар.

ОЛАРНЫ УТТУП БОЛБАС

Уран чүүлге бүгү назынында бараан боор келген культураның хоочуннары аравыста эндерик. Оларның чамдыктары ам-даа сценадан дүшпээн, чонга талантызын сөңнеп чоруурлар. Культура бажыңынга болган оюн, концерт, массалыг хемчеглерден олар чыда калбастар. Олар-биле хөөрежип чугаалажырга, сагыш-сеткилин тө каап, хомудаан сеткилин-даа илереткилээр чорду.

Культура бажыңнарынга болуп эрткилээн юбилей кежээлери колдуунда-ла бистен чарлып чоруткан эштерге тураскааткан болгулаар. Ол ыдыктыг эки херек-тир. Ынчалза-даа дириглерни база уттуп болбас. 50-60 хар чеде берген аравыста культураның хоочуннарын чүге херекке албас бис? Олар дээди ат-алдар албаза-даа, амдыгаа дээр чонунга бараан болуп чоруурлар болгай. Оларның төрүттүнген хүннерин безин культура ажылдакчылары билбес, боттары-ла бажыңнарында мунгуртунуп эрттирген болгулаар-дыр. Оларга чылыг сөстен сөглеп, чаңгыс эки кежээден эрттирип берзе кандыг деп? Чаңгыс эки кежээ безин эрттирип берип чадап олурувуста, «Чадаганның» үндезилекчизи, республикада билдингир ботывыңгыр артист чораан Лаа Маргыевич Донгак бистен чарлып чорүй барды. Чаңгыс чер-чурттуглары шүлүкчү Монгуш Доржу-биле ужуражылга безин кылып четтикпээнде мөчүй берди. Салым-чаяанныг чурулга башкызы Ооржак Валентина Чанчы-Хөөевна (ачазы сураглыг тоолчу) база-ла чок болду. Ооң чогаадыкчы, кижизидикчи, чурукчу салым-чаяанынга тураскааткан делгелгелиг кежээни чүге эрттирип болбазыл? Черле уран-шевер, салым-чаяанныг кижилеривис улгадырга уттуп аар багай чаңчылывыс бар-дыр. Бо сөөлгү ийи-үш чылда та чүге чүве ийик, республиканың уран чүүлүнүң хоочуннарын, аныяк-даа салгалдарындан элээн-не когаралдыг болдувус. Өйлеп-өйлеп кижи харадап, баар ажыл кээр чүве чорду.

Бистиң Хандагайты суурда салым-чаяанныг культураның хоочуннары ам-даа хөй. Оларга Лаа Дина, Бай-Кара Балган, Тас Монгуш, Степан Сыгыртаа, Сенгиижик Хөвенмей, Кара-Монгуш Көшкен-оол, Николай Монгуш, Семис-оол Александра, Килчин Демир-оол дээш өскелер-даа хамааржыр. Олар дээрге Өвүр черниң адын республикага алдаржыдып келген «Чадаганның» баштайгы артистери-дир. Опал Шулуу угбай көрүкчүлерни ам-даа магададып, республиканы эргип-кезип чоруур болгай. Ынчангаш хоочуннарывысты утпайн көрээлиңер, амгы салгалдың культура ажылдакчылары.

Культура бажыңынга чон чыылбас дээри меге чүве-дир. Онза, солун кежээже кым-даа кижи барыксаар. Ооң чижээн бодум хөйнү көрген мен. Кызыл районнуң Кара-Хаакка солун кежээни утпаан мен. Ынчан аңаа Солаан Базыр-оол ажылдап турган чүве. База-ла Кызыл районнуң «Мир» Культура одааның Ооржак Кара-Кат баштаан артистерниң концертин көрүп эрикпес мен. Эрзиниң Мөренге эки кежээни утпаан мен. Томи Сарыг-оол ында ажылдап турар чорду. Барыын-Хемчиктиң Шекпээрге ужуражылга концертти уттундурбас. Клуб директору чурукчу, баянист Базыр-оол Ооржак ол кежээни онза организастаар кижи чорду. Бодум харын өрелиг боор арткан мен. Чадааның Балчыырак Анатолий, Мерген-Херел Монгуш, Борбаанды Маадыр-оолдуң концерт кежээзинче кым барыксавас боор. Чон ындыг эки кежээлерге, концерттерге хөй кээр, зал иштинде чудурук сыңмас боор чүве чоржук. Чүгле ол кежээлерни, концерттерни шынарлыг кылдыр белеткээр херек. Сценарий, программаны тывыңгыр-сагыңгыр кылыр, тургузар. Үениң тынызы-биле деңге ажылдаар, ону уран чүүлдүң күжү-биле көргүзер. Амгы үеде концерт, кежээлер, ужуражылгалар программазынга кирер эгээртинмес айтырыглар-ла хөй. Аңаа тывыңгыр-сагыңгыр чорук херек.

Чажырып канчаар, Культура бажыңынга эрткилээн чеже-даа кежээлерден чалгаараш, ырбап чана бергилээн мен. Чиг, шынар чок чүвени кижиниң көрүксээр хөңнү чок боор чүве чораан. Шынар чок, өртээ аар кежээлерже чоннуң барыксавазы база-ла чөп. Бети дизе, херээжен чонувуска тураскааткан хөй-ле кежээлерни эрттирип келдивис, ол кончуг эки-дир, а аныяк оолдарывыс, ашактарывыс дугайында кежээлер кайыл? Арагалаар, хулиганнаар, ажыл кылбас дээш-ле, эр хиндиктиг улусту көөр эвес бис. Оларга база кижизидилгелиг кежээлер херек. Ам мыя бо чүүлүмнүң эгезинче эглип келийн. Аравыста чурттап чоруур культураның хоочуннарынче кичээнгей салып, оларның арга-дуржулгазын өөренип, ажыктыг кежээлерден эрттирип бээлиңер. Бо бүгүнү культура ажылдакчыларының кичээнгейинче угландырдым.

Николай ООРЖАК.

Өвүр кожуун.
Хандагайты суур.

ДОЛААН БУРГАНДАН КЕЛГЕН УРУГ

Монгуш КӨЖЕЛДЕЙ

Тоожу

(Эгези №№ 24, 29, 31, 32, 36, 37 «Шында»).

— Мен силерге чүгле четтирдим дээрден өске чүнү-даа аазап шыдавас-тыр мен, сарыым.

— Ийе, билип тур мен. Силер дөмей-ле аас-кежиктиг болур силер. Чүге дээрге силер дег кижилер шуут чок чыгыы-дыр.

— Мээң аксым-кежии чүгле кижилерниң амы-тынын алыры, өг-бүле деп чүвени сагынган херээм чок амытан-дыр мен ийин.

— Элдептиг-ле кижи-дир силер, акым? Мени мындыг чугаа үндүрүп турган дээш кымга-даа чугаалавазыңарны диледим.

— Мен ону кымга-даа ыттавас мен. Менден кым чүнү айтырар боорул аан.

— Аваңар, ачаңар бар-ла ыйнаан, Кодур-оол Базырович?

— Бар ийин. Кайызы-даа чеден хар чедип турлар.

— Олар чүү дээр-дир?

— Авам өгленмес дээш аажок муңгараар-дыр. Ачам мээң мындыг салымымга чаңчыгып калганы ол ыйнаан. Чүгле мынча дээр кижи: «Таарышпас кижизи-биле чурттаарының орнунга чааскаан чорааны дээре. Ындыг-даа болза, эр кижиниң чааскаан чурттаары херээжен кижиден берге болур» дээр кижи Мен чааскаан чаңчыгып калдым.

— Дыка-ла чоргаарал аа? Чурттталга көрбейн чыдырда ынакшаан кызы бурганнай бээрге, олчаан чааскаан чурттап артар. Мен мынчаар бодаар-дыр мен. Силерниң ол эжиңер дег болган болза? Өлүг-даа бээрге ынакшып чоруур кижизи шынчы хевээр артар.

Ынча депкеш, Полина карактарының чаштары чүге-ле ийик кыланайны берген. Кодур-оолдуң чүрээ база серт дээн. «Шын-на сеткили-биле чугаалап орар уруг-ла-дыр бо. Карак бо. База туруштуг кыс турган-дыр бо. Чүгле Алдынай мени дулгуяк артар чурттталгадан камгалааш, чеже-даа ынак болза, карааның чажын безин меңээ көргүспээн болгай. Чүү дээрил аан. Чурттталга база нарын чүве-дир ийин. Алдынай кандыг кончуг угаанныг турган уруг боор».

— Аваңар, ачаңар бар бе, Хереловна?

— База бар. Силерниң-биле дөмей. Чеден харлыг. Ачам чеден ийилиг. Мен база силер ышкаш чаңгыс уруу-дур мен. Ол талазы-биле силерге деңнежип болур-дур мен. А өскези-биле шыдавас-тыр мен. Силер ышкаш кижиге төлеп чок кижи-дир мен ийин..

— Ынча деп чугаалаарга черле таарышпас, дуңмам. Мен силерге төлеп чок кижи ышкажыл мен. Канчаарга-даа ынакшып каапкан-дыр мен.

— Та кандыг аайлыг чүве ыйнаан. Азы бо делегейге кижилер ынак кижизи-биле чурттавас. Анаа-ла чурттталга дээш кым-бир кижи-биле олуржуп алыр эвес. Мен аайын тыппас-тыр мен — деп, Полина түңнээн.

— Бот-боттарынга кончуг ынак өг-бүлелер бар турган боор. Чүгле меңээ багай үлүг онаашкан кижи-дир мен.

— Меңээ база силерниинден дээредевес-тир.

— Аныяк кижилерге чурттталга мурнунда.

Полина туруп келген:

— Чаа, мен чоруптайн.

— Силерге четтирдим, Полина Хереловна. Кай, бажыңнарывыс кожа-даа бол, үдеп каайн.

Кайызы-даа эжик аксынга деңге келгеннер. Кодур-оол эжикти ажыдып чыда, уругнуң карактарын көөрге чаштыг болган. Ол камныы кончуй ээй тырткаш, Полинаның бажындан чыттаан. Полина удур көрнүп келгеш, Кодур-оолдуң эриннеринче эрни-биле ошкап каан. Ол чалар от дег ошкаашкынга Кодур-оол харыылаар дээрге бир-ле билдинмес күш ону соксадып каан. Уруг ону харыылап ошкаар боор деп бодаан. Кодур-оол чүгле чаагайы кончуг кылдыр хүлүмзүрүп каан. Ол чорук уругга кончуг таарышкан.

Кодур-оол 40 хар ажып чорда ада-иези соңнуг-мурнуг бурганнай бергеннер. Эр ада-иезиниң соонда ам-на бот чурттталга-биле олчаан дувүрээрин бодай берген. Ам биеэги Полина дег шын сеткили-биле ажыт-чажыт чок чугаалажыр кижи-даа чок. Каш чыл болганда Полина бодунуң үези кижи-биле чурттай берген. Ол эр чолаачы кижи болган. Арага ижип алганда хайлыг эр болган. Кадайын каш-даа удаа Кодур-оолга хүннээң. Кодур-оол сергей бээрге чугаалап каар турган:

— Аныяк кижи ынчанмас чоор, оол. Мен өг чок-даа болзумза, кадайлар хереглевес кижи боор мен.

Ол эр арага ижерин чоорту кааңкан. Полинаның эки салдары турган боор.

Ийи-чаңгыс Кодур-оолга Полина дужа бергенде карактарының оттары хып кээр турган:

— Багай ашак олуртуп алдым, акым. Ажылдаары шору чүве. Эки чүвези — чамдык эрлер ышкаш, херээженнерже карак уштап көрбес. Шынчы кижи болду. Силерге хүнней бээрге, байгы шынын чугаалаарымга корга берген-дир. Шуут дорт чугаалаан мен де: «Сээдеңней бербе. Ол акыга мен шын-на сеткилим-биле ынак мен. Ынчалза-даа ол меңээ чурттавас болганывыстың ужурун чугаалады дээримге корга берген. Ол-ла хевээр силерни аажок хүндүлээр. Ам арага деп чүве шуут амзавастаан.

Шынап-ла, Полинаның ашаа ажылдаары шору эр болган. Каш чыл эрткенде бир оолдуг, бир кыстыг апарганнар. Кожаларның найыралы аажок. Полинаның ашаа кадайын-даа хүнневестээн. Ол үеде Кодур-оол Базырович чаа бажыңче көже берген. Олар үр чурттап келген кожазын чылыы-биле үдеп, чаа бажыңче көжүржүп кааннар. Кодур-оол Базырович каш чыл улаштыр чүрек-дамыр аарыгларынга эртем ажылын бижээш, медицина эртемнериниң кандидады эртем чадазын бүзүреддиниң-биле камгалап алган.

* * *

Кодур-оол Базыровичиниң чурттталгазынга кандыг-даа өскерлиишкин болбаан. Ол чамдыкта даштыкыже ында-хаая үнүп каап турган. Бир чылын Моолче каш удаа баар ужур таварышкан. Ооң соонда Россияның Эртемнер Академиязының төлээлери-биле Моолдуң Ценгел сумузунга барып, чартык ай ажылдаан. Ында тываларның дыл-домаа ону сонуургаткан. Чамдык кырганнар-биле база чугаалашкан. Бир кадай Кодур-оол эмчиниң чуртун айтырган. Ол чугаалап бээрге, кадай амырайла берген. Чоокку чылдарда таварышпайн келген төрелдерим-даа ында бар деп хөөрээн.

— Кымнар ирги олар, кадам? — деп, Кодур-оол Базырович сонуургаан.

— Силер мээң чуртумдан келген-дир силер. Мээң ында кады төрээн угбам бар. Ам чеден хар ажа берген. Уруглары-даа хөй улус. Ооң адын Саглай дээр.

— Саглай, чылгычы Настыктың өөнүң ишти бе? Элдеп чүве-дир аа. Солун-дур оо. Ол кырганнар ам-даа бар болгай.

Кодур-оолдуң сонуургалы кыптыга берген. Саглай дээрге Алдынайның авазы-ла болгай.

Сонуургап айтырган:

— Силер мында канчап чедип келгениңер ол, кадам?

— Солун төөгү болдур ийин, оглукум. Мен үш харлыг турумда, Ценгел тываларынче азырандыга берипкен. Мени азыраан ада-ием база кончуг эки улус. Олар меңээ шынын чугаалап берген. Ажы-төлү доктаавас улус чаңнып ээрежирге, ол ада-ием чымчак сеткилдиг улус болгаш чөпшээрежипкен. Ол үеде аалдар аразы база ырак эвес турган чүве-дир.

— Уругларыңар кажыл?

— Ийи кыстыг бис. Бичези Кызылда башкы сургуулунда өөренип турар болгай. Келир чылын доозар уруг. Мээң ол уруумну барып айтырар болзуңарза дораан тып аар силер. Башкының дээди сургуулунда үш уруг келир чылын доозар, шуптузу моон чоруткан кыстар болгай. аан. Баргаштың мээң уруумга домактанып көрүңер аа?

— Кым дээр ийик?

— Алдынай Чаңгаа дээр уруг чүве.

— Алдынай Чаңгаа дээр. Солун-дур оо.

Кодур-оол блокнодунга демдеглеп алган:

— Ыяап-ла айтырар мен.

— Чуртувуска барзыңарза Саглайга база чугаалап көрүңер, оглум. Мен аңаа ийи катап четкен. Мени билирлер болгай аан.

— Кончуг-ла чаагай, солун чүве чугааладыңар. Мен бодум Кызылда-даа ажылдап турар болзумза, суурумга үргүлчү барып турар мен. Ам баргаш бо бүгүнү чугаалаар мен.

(Уланчылыг).

ТӨРУТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Тес-Хем кожууннуң «Таңды-Сыны» совхозтуң хоочун, мурнакчы малчыны **Диизеңмаа Самдар-ооловна ХУУРАЙ-ООЛ**, март 7-де 70 харлаар.

Ажыл-ишчи, эрес-кежээ, авыралдыг ие, кырган-ава болгаш хүндүлүг кенивис Диизеңмаа Самдар-ооловнаның төрүттүнген хүнүн, Март 8-тиң байырлалын таварыштыр кадыкшылды, аас-кежикти күзеп тур бис. Чорууң чогунгур, үүлең бүдүнгүр болзун.

Кени Тамара, ооң уруглары, күдээзи, Товуулар, Санчаттар.

Бистиң ынак аававыс **Тамара Данчой-ооловна МОНГУШ** бо хүннерде төрүттүнген хүнүн демдеглеп турар. Ол кончуг ак сеткилдиг, чонунга хүндүткелдиг, өг-бүлезинге эргим ынак кижи. Пенсиялай берзе-даа, Таңды кожууннуң Кара-Булуң ортумак школазында башкылавышаан. Ынчангаш бистер, уруглары, уругларының-даа уруглары аававыска каң дег кадыкшылды, аас-кежиин, улуг-улуг чедиишкиннерни болгаш узун назы назылаарын күзээр-дир бис.

Оюмаа, Чаймаа, Начын, Якир, Саида; Севил; Саяна; Чингиз, Оюу.

Бежен беш чыл оюң-биле
Бистер шупту, уругларың,
Изиг байыр чедирбишаан,
Бүгүдеге чедиишкинни,
Быжыг каң дег кадыкшылды күзедивис.

Шак бо одуругларны бистиң ынак ачавыс **Сарыг-оол Дамбаевич КУУЛАРГА** бараалгаттывыс. Ооң төрүттүнген хүнү — март 4-те. Амгы үеде ачавыс пенсияда, Ак-Довурак хоорайда чурттап турар. Ол бичии уругларының ынак кырган-ачазы. Ачавыска төрүттүнген хүнү-биле байыр чедирип, эң эки чүүлдерни күзедивис.

Өөнүң ишти Минчиир Кара-ооловна Куулар, уруглары: Эльвира, Галина, Мариана, күдээлери—Родион, Владимир, Баз-оол база оларның бичии уругларындан.

Бистиң ынак ачавыс **Сегбе Арылдүүевич ОНДАР** Сүт-Хөл кожууннуң үндүрүг инспекциязында ажылдап турар. Ачавыс март 6-да 60 харлаар. Ол мооң мурнунда Эрзин, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл кожууннарга партия, совет органнарынга ажылдап чораан.

Ачавыс бистерни, үш кызын болгаш ийи оглун эки өстүрүп, кижизидип каан, ажыл-ишчи, сагыш човангыр кижи. Ынчангаш бистерни эртем-билигге чедирип каан ачавыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр сеткиливис ханызындан өөрүп четтиргенивисти илередип, аас-кежиин, каң дег кадыкшылды, ам-даа үр чылдарда чурттап, узун назы назылаарын күзеп тур бис.

Өөнүң ишти Ханды Дембиреловна. уруглары — Маргарита, Марина, Урана, оолдары Баир, Доржбатор, күдээлери—Анатолий; Мерген, кени Алла база уругларының уруглары шупту чеди кижи.

Бистиң ынак аававыс, кырган-аававыс, улуг өгбевис **Шаңгыр Суруновна КУНЧУ** бо хүннерде 70 харлап турар. Ол 10 урууң болгаш өскүс-чаңгыс арткан дуңмаларын төлептиг кижилер кылдыр өстүрүп, кижизиткен болгаш барык чүс ажыг ажы-төлдүң ынак кырган-аавазы боор турар. Ынчангаш ооң төрүттүнген хүнү-биле аңаа аас-кежиин, кадыкшылды, бистиң аравыска ам-даа хөй чылдарда чурттап, бистерге үлегер-чижээн көргүзүп чоруурун сеткилдиң ханызындан күзедивис.

Хүндүткел-биле Кунчулерден.

ЧАРЛААЛДАР

ТЫВААГРОҮЛЕТПҮР АКЦИОНЕР НИИТИЛЕЛ каттыжыышкынының бүгү бүдүрүлге эргелелдеринге болгаш сонуургалдыг хамаатыларга сагындырары болза: мурнунда Тываагроүлетпүр тудуг каттыжыышкыны болгаш ооң сайгарылга баазазының чаңгыс акционер ниитилел апарганы-биле холбаштыр 1994 чылдың март айның 10-га чедир үзе санажылганы кылып турар. Март 10-нуң хүнүнүң соонда маргылдаалыг айтырыглар сайгарылгазын кылбазын дыңнадып тур.

✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦

ПЕНСИОНЕРЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Россия Федерациязының Президентизиниң 1993 чылдың декабрь 10-да № 2121 мурнунда доктааткан пенсияларны улгаттырар дугайында Чарлыынга үндезилээш, күш-ажылчы пенсияларны эде санаары-биле холбаштыр Чоннуң социал камгалал эргелелиниң пенсиялар болгаш акша дузаламчызының килдизи 1994 чылдың март 3-тен 23-ке чедир хүлээп алыышкын кылбас.

✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦

Совхозтарның, кооперативтерниң, араттарның болгаш хуу ажыл-агыйлыгларның удуртукчуларын азы төлээлекчилерин Сахалин облазында Корсаков хоорай чалап тур!

Бир эвес силерде садып-саартынмайн барган хой, өшкү дүгү бар болза, ону улуг өртекке чедирип ап болуруңун аргазы бар. Даштыкы япон, көрей фирмалар-биле харылзашкаш, бир килограмм ангор өшкү дүгүн 15-20, а хойнуун — 10-13 долларга саарып аптып болур. Харылзаштырыкчының адрези бо: 694003, Сахалин область, Корсаков хоорай, Свердлов кудумчузу, 71 «а», квартира 15.

Ыраксынмас болзуңарза, ынаар хаптыңар!

✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦

Тываагроүлетпүр сервис акционер ниитилелдиң конторазы 160×100 см. хемчээлдиг болгаш кылыны 3 мм. соңга шилиниң 1 дөрбелчин метрин-не 4200 рубльге садып турар, оон аңгыда шилди чагыкчының дилээн езугаар кезип берип база болур.

АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 144, телефон 4-10-80.

«ЧУРТТТАЛГАМНЫҢ ЧУЛУУ СИҢГЕН...»

Эжим дугайында

«Ыры — чоннуң сагыш-сеткили». Шынап-ла, ыр чокта кижиниң күзелин, сеткилин билип аары ындыг белен деп бе? Ыт-куш, амытан-араатан, балык-байлаң база-ла тускай ыры-шоорлуг. Үжүк-бижик билбес, угааны багай-даа улус ырга канчаар-даа аажок ынак. А пөрүк, кырган-дижең-даа улус бодунуң шаа-биле химиренип-даа ырлап чоруур болгай. А ырлар боттарының улуунде хомудалдың, кажыдалдың, муңгаралдың, чааскаанзыралдың, ынакшылдың, аваны алгааң, Төрээн чуртун мактаан, өөрүшкүнүң чоок кижилеринге тураскааткан дээш-ле төнмес-батпас. Ырны чонга бараалгадып, оларның ишти-хөннүн үян, чымчак кылып, сагыш-сеткилин сергедип чоруурлар — артистеривис. Олар боттарының талантызы, өткүт үнү болгаш аажы-чаңы-биле хөй-хөй, муң-муң көрүкчү-дыңнакчыларның чүректеринге мөңге ынакшылдың, сонуургалдың отчугаштарын кыпсып каарлар. Ындыгларның аразынга бодумнуң-на чаңгыс курсчум боор Солун-оол Монгушту хамаарыштырып болур мен. Ооң-биле аравыста болган чугаамны номчукчуларга сонуургадыр бодааш, редакцияже чагаамны чорудуп олур мен.

Телевизор көзенээнге бо-ла көстүп келгилээр апарган, гитара артында чаштына берген ырлап олурар борбак кара, бичии артизивис Солун-оол Монгуш чүнү-ле айтырар дээн ирги дээнзиг, кара-кара карактарын борбаннады көргүлей-дир. Чүден эгелээрин, ужу-бажын тыппайн ора мындыг айтырыг салдым:

— Кижи «төк» дүшкен төрээн черлиг болур болгай..

— Чөөн-Хемчик кожууннуң Ийме суурга төрүттүнген мен. Төрээн суурум кадыр-кашпалдар ортузунда чыдар боорга ийикпе, черле харын суурумга ынаам кончуг ийин. Кызылда өөренип турар-даа болзумза, төрээн суурум, ижип өскен Хемчиим база хандамырымда тудуш ышкаштыр.

— «Куурарып оңа берген шыва тонуң.
Кударанчыг аялга боол куттулуп кээр...»

деп ава дугайында ырыны бадыра бээриңге, кандыг-даа кижиниң сеткил-сагыжы кударап, өйүп келир-дир. Ол дугайында бодуң таландан чүү деп бодаар сен. Солун-оол?

— Ыры дээрге ыры-ла болгай. Ону дыңнакчыларның сеткил-сагыжынга чедирери күүседикчи кижиден хамааржыр деп билип чоруур мен. Бир эвес мээң күүселдемни чонум хүлээп ап турар болза, меңээ чоргааранчыг, өөрүнчүг-дүр. ол мени улам чалгынналдырып. чонумга ам-даа бараан боор апаар мен.

Чогум ада-ие дугайында чугаалаар болза, үш айлыг турумда ачам, а дөрт харлыымда авам чок болган. Шыны-биле чугаалаарга, оларымны сагынмас-даа кижи-дир мен ийин. Ынчалза-даа ада-ие кижи сагыжындан кайын үнер, ырымны-даа болза, оларымга тураскаадып чорууруум ол боор. Өг-бүлевисте он кижиниң хеймери мен. Ынчангаш ада-ием чоктатпайн, мени азырап доруктуруп каан угбаларым, акыларым аразында чаг иштинде бүүрек дег аас-кежиктиг чурттап, дээди эртем чедип алыр дээш өөренип чоруурумга канчап чоргаарланмас мен. Оларымга ажык-дузам көргүзүп, чүнүн-биле өөртүптер чоор деп бодап-ла чоруур-дур мен. Каҗан-бир шагда күзелдерим бүде бээринге бүзүрээр мен.

— Кижиниң салым-чаяанны ооң ук-төөгүзүнден база хамааржыр дээр болгай...

— Ол ындыг боор чадавас. Акым Борис Монгуш «Саян» ансамблиниң хөөмейжизи. А бодум бичиимден тура ырлаарынга ынак чордум. Акымның аайы-биле Кызылга 5-ки класстан эгелеп өөрени бердим. баштай 3 дугаар школага. оон соонда 9 дугаарлыг тыва школа ажыттынарга, ынаар шилчиттирип алгаш. ону доостум.

Уругларның «Өөрүшкү» ансамблинге башкым Ирина Александровна Айыжы улуг дузаны көргүзүп. Ырлаарының чажыттарын оон өөренип алган мен.

— Спорттуң кандыг хевиринге сундулуг сен?

— Спортка чогум ынак мен. Хостуг үелеримде баскетбол, волейбол ойнаарынга ынаам кончуг.

— Чүге башкы болуксай бергениңер ол?

— Мен ышкаш өскүс-чавыс кижиге черле дээди эртем херек деп-ле бодаар-дыр мен. Чогум өөреникчилер-биле ажылдаксаарым кончуг. Күрүнемге ажыктыг үүле бүдүрүп чорзумза, авам, ачамның, чоок төрелдеримниң төккен дерин эгидиптер-ле боор мен деп бодап чоруур мен.

Башкы — хүндүлүг кижи, чаштарны кижизидип, оларның келир үелеги салым-чолуунуң эге тавааң салчыр мастер-тудугжу-дур. Башкы кижиниң херээ мээң амыдырал-чурттталгамның чулуу, утказы ында сиңген. ам-даа сиңер.

— Кижилерниң кандыг мөзү-шынары силерге эң-не чоогул?

— Бөдүүн, кижизиг. хүндүлээчел чоруу.

— Политика-биле «хүрежиринге» ынак силер бе?

— Чок. Ында-хаая, сонуургаар-ла мен.

— Ном номчуурунга кандыг силер?

— Ийе, ынак мен. Колдуунда-ла төөгү, ынакшыл, детективтер номчуксаар мен.

— «Хову-Аксы-93»-ке киржип тура сүрээдедиң бе?

— Ийе. сүрээденчиг-ле чорду. Эстрадага бир-ле дугаар ырлааным ол. Черле артист кижи сценаже үнүп кел чорааш-ла. чазык-чаагай болурун оралдажыр апаар. Кол-ла чүве—ырның тода, өткүт. ырлаары, аялгага, ырның сөзүнге таарыштыр шимчээшкин кылыры деп бодаар-дыр мен.

— Солун-оол, сен эки өөредилгеден аңгыда, бөлүүвүстүң даргазы болгай сен. Ынчангаш харыысалга улуг. Хостуг үе база эвээш. Ынчалза-даа бодуң ырларны бижип, аңаа музыканы чогаадып чоруур апарган-дыр сен. Келир үеде планың чүл?

— Ийе, бодум төрээн черим Ийме дугайында база «Сылдыстар» деп ырларны чогаадып. ырлап чоруурум ол. Чонга бо ырылар чоок апарган деп бодап чоруур мен. Хостуг үелерде музыканы чогаадыр мен. ынчалза-даа амгы үеде кол-ла сорулгам — өөредилге, институт доозуп алыры.

— Бараан-сараан өртээ өскен берге үеде бергедээшкиннер өскүс-чавыс улусту [illegible] эртпес дээри билдингир болгай. Кандыг-кандыг бергедээшкиннерге таваржып турар-дыр сен?

— Чогум ажырбас. Ынчалза-даа бергедээшкиннер туруп-лаа келирге, меңээ карак-кулак болур улус хөй. «Хөйү—хөйлең, чону — чоорган» дээринге бүзүрээр мен. Меңээ дузаламчы акшаны өөренип турар институдум база өй-шаанда берип турар.

— Институтту доозупкаш, башкы деп чаагай мергежилиңерни кагбас-ла боор силер аа? Азы «салым-чаяан чая база берди» деп артистеп чоруп бээр силер бе?

— Ону ам-даа шиитпирлеведим. Амыдырал чайгаар көргүзе-ле бээр боор.

— Ажыт-чажыт чокка чугаалашканың дээш четтирдим. Хүрен шырайыңарга кезээ-шагда өөрүшкү чайнап, хомус дег үнүң чонуңга бараан болуп-ла чорзунам.

Меңги **ООРЖАК** чугаалашкан.

САЙГАРЫЛГАЖЕ ЧАЛАДЫВЫС

Айтырыг — харыы

Эрзин районнуң Нарын суурнуң чурттакчызы Долаана Бимба бистен айтырыг салган. Март 23-24 хүннеринде Кызылга болур аныяк чогаалчыларның семинар-хуралының дугайында делгеренгей харыыдан бээрин. Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң харыысалгалыг ажылдакчызы **Эдуард ДОНГАКТАН** дилээн бис.

Ол семинарга чүгле чалаткан авторлар киржир бе деп Долаана айтырган-дыр. Районнарда культура килдистериниң эргелекчилеринден дилээвис мындыг. Аныяк чогаалчыларның семинарынга киржир ужурлуг кижилерни бистиң чалаанывыс ёзугаар ийикпе азы боттарыңарның өөренип көргениңер ёзугаар кылыңар. Чижээ, чамдык районнарда аныяк чогаалчылар чогаалдары периодиктиг парлалгада үнүп турар, а чогум боттары Чогаалчылар эвилели-биле көңгүс харылзаа чок болур-дур. Семинарга киржириниң негелделери хар-назынын барымдаалаар кылдыр доктааткан. Ону ийи-чаңгыс кижи туралаан сеткили-биле кылып кагбаан, каяа-даа болуп турар шак ындыг семинарларның ниити негелдези-дир. Бистер харын-даа шүлүкчүлерни 30, прозачылар, драматургтар, критиктерни 40 хар чедир улгаттырып кагдывыс. Ынчалза-даа чамдык эштерниң хар-назыны айыткан негелдеден улгады-даа берген болза, оларны семинарга киириштирерин шиитпирлээн бис.

Чогаалчылар эвилели санхөө талазы-биле тергиин берге байдалда. Семинарны эрттиреринге хөй түңнүг акша-хөреңги херек. Бистер чүгле дузалаар болган деткикчилерже көрнүп алгаш олур бис. Кижи чеми химирелдиг дижири дег, өскениң ожук-пажын манаар болгаш семинарга киржир улустуң чарыгдалындан коргуп, аңаа чагыртып олурарывыс ол-дур. Ынчангаш бистиң чалаанывыстан аңгыда, күзелдиг кижилер боттарының күсели-биле азы ажылдап турар черлериңерниң дузазы-биле кээп болур силер. Семинарга киржиксеп турарларның санының хөйүн барымдаалааш, ону эрттирериниң байдалын бир янзы кылыр бис. Баштайгы хүнде сураглыг чогаалчыларывыс Юрий Кюнзегеш, Кызыл-Эник Кудажы олар амгы үеде чогаалдарга хамаарыштыр боттарының бодалдарын чугаалаарлар. Оларның шак ындыг сайгарылгазы киржикчилерге сонуурганчыг болуру чугаажок.

Семинарны аңгы-аңгы бөлүктерге үскеш, тускай сайгарылганы кылыр. Ынчангаш сайгарылгага киржир кижилер чогаалдарыңарны дарый чорударыңарны дилеливис. Бистиң адрезивисти билир болгай силер. чогаалдарыңарны машинкага парлааш, арыг хоолгазын чорудар силер.

Долаананың сонуургаан айтырыы өскелерге база хамааржы бээр-дир. Ынчангаш, Долаана Бимба, район чагыргазының культура килдизи-биле харылзажыңар. Чогаалдарыңарны бистиң эвилелче дарый чорударының хемчээн алыңар. Семинарга киржиксээн өске-даа кижилер бар болза. база шак ынчаар кылыр силер.

ТЕЛЕ-ПРОГРАММА

СУББОТА

МАРТ 5
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

6.00 Медээлер. 6.35 Эртенги сула шимчээшкиннер. 6.45 Эртен. 9.05 «Тывызыксыг планета». Мультфильм. 9.25 Мир. 10.50 Будун чылда огоролтуг. 11.20 Кижи бүрүзү сылдыстыг. 12.00—12.10 Медээлер.

• • •

15.00 Медээлер. 15.25 Сайгарлыкчы. 16.10 Тоол байырлалы. 16.50 Кижи бүрүзү сылдыстыг. 17.30 Авто-шоу. 17.50 Технодром. 18.00 Медээлер. 18.25 Документилер болгаш салым-хуулар. 18.30 «Эрмитаж». 5-ки фильм. 19.00 Неделяның чаңгызы. 19.30 Концерт. 20.00 «Читкен чүвени дилээр дээш». Рина Зеленая. 20.40 Тамчыктыг удуңар, чаштар! 21.00 Медээлер. 21.30 «Филин болгаш диинспейжигеш». Уран-чечен фильмниң баштайгы көргүзүү. 23.15 Галина Вишневская. 00.05 Медээлер. 01.25 — 01.35 Пресс-экспресс.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

7.00 Медээлер. 7.20 Автомиг. 7.25 Негеттинип тур... негеттинип тур... 7.30 Чаа шугум. 7.30—8.20 Ажылгыр кижилерниң үези.

• • •

12.20 М-трест. 12.35 Тараачыннар айтырыы. 13.00 «Музыканың дөрт чүс чылы». 13.30 «Нижнийден көөрге». 14.05 Фильмниң баштайгы көргүзүү. 14.20 Катап көргүзер фильмниң кинотеатры. «Ынакшааннар». 15.40 «Аниматограф». 17.20 Кызыгаар чок футбол.

«ТЫВА» канал

17.55 Медээлер. 18.05 «Хуулгаазын бийир». Бурунгу Египетче аян-чорук. 18.15 «Частың чечектерин силерге, эргим херээженнер». 19.15 «Херээженнер, силерге». 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал

20.00 Медээлер. 20.20 «Бүгүдеге хамааржыр херээжен». Уран-чечен фильм. 21.45 Джентьмен-шоу. 22.15 Репортер. 22.30 «Сталин силерниң-биле бе?». Видеофильмниң баштайгы көргүзүү. 23.00 «А» программа. 00.00 Медээлер. 00.20 Сылдыстар чугаалап турлар. 00.30 — 00.35 Спортчу карусель.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

18.15 Телесолун. 18.25 Чаштарның чугаалары. 18.55 Хүннүң-не байырлал. 19.10 Мастерлер. Татьяна Лаврова. 19.55—20.00 Реклама.

ВОСКРЕСЕНЬЕ

МАРТ 6
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

7.15 Эртенги сула шимчээшкиннер. 7.25 Медээлер. 8.00 Сагыш-сеткил, көдүрериниң шагы. 9.00 Чапсар чокка. 9.30 Эртен эрте. 10.00 Полигон. 10.30 «Спортлото». 10.45 Амдыызында дөгерези бажында. 11.15 Эртенги сылдыс. 12.05 Чаа салгал... 12.45 «Пи» демдек-биле. 13.30 Провинция. 14.00 «Пиф болгаш Геркулес». Мультфильм. 14.10 «Кустонуң командазының суг адаанга аян-чоруу». 15.00 Медээлер. 15.20 Мир. 16.00 Аян-чорукчулар клуву. 16.50 Шпаргалка. 16.55 Мультфильмнер: «Феликс диинспей», «Буктар хайган ёзулуг аңчылар». 17.50 Шоодуглар. 18.40 «Ядыы кыстың угаангыры». Мультфильм. 18.50 Эстрада концерти. 19.00 Медээлер. 19.15 Ус-тывыштың дириг ыяжы. 19.20 Панорама. 20.00 «Эттинмес». Уран-чечен фильмниң баштайгы көргүзүү (Франция, 1975 чыл). 22.00 Улуг-хүн. 22.45 Кино сылдыстар балы. 23.55 Мариинскиде променад. 00.15 Медээлер. 00.30 — 01.05 Кабаре.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

9.00 Медээлер. 9.20 Автомиг. 9.25 Эртенгиниң мендизи-биле, Европа. 9.55 Атыбаты... 10.25 Улуг хоккей. 10.55 «Соник — чараа-чечен». 11.25 Пилигрим. 12.10 К. Мажейка. «Биче Европадан» репортажтар. 12.40 Алды сотка. 13.00 «Кезип болбас...» 13.15 Гранд-репортаж. «Агайлар болгаш кырган-аавалар». 13.45 Гоголь бажынынга кежээлер. 14.15 «Бодунуң күзели-биле ынакшаан». Уран-чечен фильм. 14.45 НБА-ның дээре оюннары. 16.45 Дириг амытаннар аймаа. 17.50 «Гуфи болгаш ооң командазы», «Кара плащ». 18.45 Хүннүң-не байырлал. 18.55 «Аныяк Россия». Телефильм. 3-кү сериязы. 20.00 Медээлер. 20.20 Таныштырылга. 21.50 Киномарафон. «Кадын Клевская». Уран-чечен фильм. 00.00 Медээлер. 00.20 Сылдыстар чугаалап турлар. 00.25 Спортчу карусель. 00.35 — 01.05 Ксюшада.

10 ОК-БИЛЕ 99 САН

Боодалгага Ада-чурт камгалакчыларының хүнүнге тураскааткан маргылдаалар Кызылга болуп эрткен.

39 команданың аразындан хоорайның электри-чылыг төвүнүң командазы эң дээре көргүзүглүг болуп, бирги черни ээлээн. Команда алыр ужурлуг 300 сандан 294 санныг болган.. «Каа-Хем» разрезиниң адыгжылары бо удаада ийиги черни ээлээн. Автоорук техникумунуң төлээлери үшкү черни ээлээр аргалыг болган.

Хууда бирги чер дээш маргылдаага электри-чылыг төвүнүң шыырак адыгжызы П. Терентьев 10 ок-биле 99 санны аткан.

Маргылдаага 50 кижи аңгы-аңгы разрядтарның нормативин күүсеткен.

(Бистиң корр.).

АГААР

Бөгүн республикага өскерлип каап турар булуттаар, чамдык черлерге хар чаар. Соңгу-барыын чүктен хаттың күжү секундада 9—14 метр чедер.

Агаарның температуразы дүне 24—29, чамдык кожууннарга 15—20 градус соок болур.

Хүндүс 10—15 градус соор.

Кызылга өскерлип каап турар булуттарлыг, дүне хар чаар.

Агаарның температуразы дүне 24—26, хүндүс 16—12 градус соор.

Даарта үшкү хевирниң агаары. Кадыы кошкак кижилерге хайгаарал херек хүн.

КИНО

МАРТ- 3-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Амдыызында час турда» 10.00, 13.10, 16.20 шактарда; **ВИДЕОЗАЛ: «Алгы тоннуг оолдар»** 9.30, 11.30, 13.40, 15.40, 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Изиг баштыглар» 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Демир чудурук» 14.00, 17.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Ариэль» 9.30, 11.10 шактарда; **Полицейжи самурай»** 12.50, 14.40, 16.30, 18.20 шактарда.

Чөөн-Хемчик кожууннуң «Сельхозхимия» бүдүрүлге каттыжыышкыны ук бүдүрүлгениң мурнакчы хоочун чолаачызы Юрий Доржулдаевич Донгактың оглу, Чадааның 3 дугаар школазының өөреникчизи

Леня Юрьевич ДОНГАКТЫҢ

хенертен аар аарыгдан аарааш мөчээни-биле холбаштыр ооң дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай Красноармейская, 100. Индекс 667000.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАА болгаш «ШЫН» СОЛУННУҢ РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы). А. Б. Монгуш. М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь). М. М. Саая кол редакторнуң оралакчызы). В. М. Сат. Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; дизайнер 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19. 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49. 3-36-73. көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура улус өөредилгези болгаш чогаал — 3-39-15 медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер яамызының чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.

Солуннарга парлаттынган материалдарның, авторларның бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны, саннарны болгаш өске-даа медээлерни дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл. Щетинкин Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аязы. тиражы — 21.460. Индекс 54240. Чагыг № 35—104.